

صبر و صبر

تالیف

میر سید شریف ابوالحسن علی بن محمد

۷۷۰-۸۱۶ھ

مکتبہ التبلیغی
کراچی - پاکستان

ف
ع
س

صفاير

تأليف

ميرسيد شريف ابواحسن علي بن محمد الله

٧٧٠ - ٨١٦ هـ

طبعة جديدة صحوة موزنة

صفا

اسم الكتاب

میرزا شریذاد ابراہیم علی بن ابی طالب

تألیف

96

عدد الصفحات

45/= روبية

السعر

1432ھ / 2011ء

الطبعة الأولى

مکتبۃ البشری

اسم الناشر

جمعیۃ شودھری محمد علی الخیریۃ (مسجّلة)

Z-3، اوورسیز بنکلوز، جلستان جوهر، کراتشی، پاکستان

+92-21-34541739, +92-21-37740738

الہاتف

+92-21-34023113

الفاکس

www.maktaba-tul-bushra.com.pk : الموقع على الإنترنت

www.ibnabbasaisha.edu.pk

al-bushra@cyber.net.pk : البريد الإلكتروني

+92-321-2196170 : مکتبۃ البشری، کراتشی، پاکستان

یطلب من

+92-321-4399313 : مکتبۃ الحرمین، اردو بازار، لاہور

+92-42-7124656,7223210 : المصباح، ۱۶- اردو بازار، لاہور

+92-51-5773341,5557926 : بک لینڈ، سٹی پلازہ کالج روڈ، راولپنڈی

+92-91-2567539 : دار الإخلاص، نزد قصہ خوانی بازار، پشاور

+92-333-7825484 : مکتبۃ رشیدیۃ، سرکی روڈ، کوئٹہ

وأيضاً يوجد عند جميع المكتبات المشهورة

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۱۹	حروف موثرہ در فعل		مقدمہ
۱۹	حروف ناصبہ و جازمہ	۵	اقسام کلمہ
۲۰	بحث امر	۶	تعریف تعریف و اقسام اسم
۲۰	قاعدہ بنائے امر	۷	اقسام فعل
۲۱	اقسام فعل	۷	حروف اصلی و زوائد
۲۱	لازم و متعدی	۸	اقسام اسم و فعل باعتبار حروف اصلیہ
۲۲	فعل ماضی مجہول	۱۰	صیغائے ثلاثی مجرد
۲۲	قاعدہ بنائے فعل ماضی مجہول	۱۱	ابواب ثلاثی مزید فیہ
۲۳	فعل مستقبل مجہول	۱۲	ابواب رباعی مجرد و مزید فیہ
۲۳	قاعدہ بنائے فعل مستقبل مجہول	۱۳	مصدر و غیر مصدر
۲۴	امر حاضر مجہول		تصاریف افعال
۲۴	امر بانون تاکید ثقیلہ	۱۴	نصر و ضرب
۲۵	اسم فاعل	۱۵	فعل مستقبل
۲۵	اوزان اسم فاعل	۱۵	قاعدہ بنائے فعل مستقبل
۲۶	اسم مبالغہ و اسم مفعول	۱۶	علامات فعل
۲۶	اوزان مبالغہ و مفعول	۱۶	علامات ثننیہ و جمع

موضوع	صفحه	موضوع	صفحه
هفت اقسام		باب مفاعله	۶۰
مثال	۲۷	خاصیات مفاعله	۶۰
اجوف	۳۰	باب افعال	۶۱
ناقص	۳۴	خاصیات افعال	۶۱
لفیف	۴۰	باب استفعال	۶۴
لفیف و مہوز	۴۲	خاصیات استفعال	۶۴
مہوز	۴۳	باب تفاعل	۶۶
مضاعف	۴۴	خاصیات تفاعل	۶۶
مصدر میمی و اسم ظرف	۴۵	باب تفاعل	۶۷
اوزان اینما	۴۵	خاصیات تفاعل	۶۷
فوائد متفرقه		فوائد متفرقه در تفاعل	۶۸
در حروف حلقی	۴۶	در باب افعال	۶۹
باب افعال	۴۷	تصاریف افعال از رباعی	۷۰
خاصیات افعال	۴۷	خاتمه در فوائد متفرقه	۷۲
تبصرہ ضروری	۵۲	تکملہ در خاصیت افعال و افعیال	۷۴
باب تفعیل	۵۹	صرف میر منظوم	۸۳
خاصیات تفعیل	۵۹		

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

بدال - ایدک اللہ تعالیٰ فی الدارین - کہ کلمات لغت عرب بر سہ قسم ست : اسم و فعل

و حرف . اسم چوں : رَجُلٌ وَعِلْمٌ . و فعل چوں : ضَرَبَ وَدَحْرَجَ . و حرف چوں : مِنْ و اِلَى .

زداں یک مرد سنگ غلغانید آں یک مرد

بِسْمِ اللّٰهِ : افتتاح کرد مصنف ﷺ کتاب را بہ بسمہ؛ للحديث النبوی: "كل أمر ذي بال لم يبدأ بسم الله فهو أحذم" و اكتفاء نمود بر ہمیں بسمہ و تحمید گفت با آنکہ حدیث صحیح ست: "كل أمر ذي بال لم يبدأ بحمد الله فهو أحذم أقطع أو أبت" از آنکہ بحسب ظاہر عمل ہر یکے ازیں ہر دو مزاحم می شدن دیگرے را چہ تقدیم بسمہ مستدعی بود تا خیر حملہ او بالعکس، و اصل آنت کہ اگر دو حدیث متعارض المعنی واقع شود مہما ممکن حمل بر حمل صحیح باید کرد، لہذا مصنف ﷺ یکے را بر بدایت فی الکتابۃ، و دیگرے را فی التلظظ حمل کردہ، بسمہ را در کتابت مقدم ساخت، و تحمید را قبل از شروع مقصود بلسان خود گفت؛ عملاً بالجیشین، و قرینہ بر تحمید لسانی مصنف ﷺ تداول و تعاور و عدم قطع و تراس رسالہ است کما لا یخفی، و توجیہات دیگر ہم در دفع تعارض ست خوف اطاب رخصت ذکر آں نمی دہد.

و بدل کہ ایں توجیہ باعتبار اکثر نسخ صحیح است، فاما بر بعض نسخہ کہ بسمہ و حملہ دارد حاجت توجیہ نخواہد بود، مگر صرف برائے رفع تعارض حدیثین و آں مندرج ست. إما الحمل الأول على الحقيقي، والثاني على الإضافي أو العرفي أو كليهما على العرفي، فافهم. (مولوی انور علی) ایدک اللہ: قوت دہد ترا خدائے برتر در دین و دنیا.

کلمات: کلمات لغت عرب بر سہ قسم ست، دریں قسم اشارت ست بسوئے موضوع علم صرف کہ دانستن آں بر شارع ایں علم ضرور ست، و آں کلمات موضوع لغت عرب ست کہ بحث کردہ می شود دریں فن از عوارض ذاتیہ آں مثل: اعلال و تضعیف و امالہ و نسبت و غیرہ. اما تعریف آں پس بیان کرد بقول خود: "گردانیدن یک لفظ "آہ، و غرض از اں صیانت ذہن مبتدی است از خطائے لفظی در کلام عرب نہ از جہت اعراب و بنا، بلکہ از راہ اصل و بنا، و واضح ایں علم معاذ بن مسلم الہراء [فتح الہاء و تشدید الراء نسبتہ الی بیع الثیاب الہرودیة] ست، و واضح علم نحو ابو الاسود دہلی ست کہ یکے از کبار تابعین ست، در "حیاء الحیوان" و غیرہ روایت ست کہ علی بن ابی طالب ﷺ روزے بسوئے ابو الاسود خطاب کردہ فرمود: کہ قواعد زبان ما را تدوین کنی [پس عرض کرد چگونہ تدوین نمایم] پس آنحضرت ﷺ ارشاد کرد: کہ ہر کلام یا اسم ست یا فعل یا حرف، پس بر خاست ابو الاسود از مجلس شریف، و گفت: کہ تدوین و وضع می کنم بر نحویکہ از زبان مبارک ارشاد شدہ، و لذا سخی ذلک العلم بذلک الاسم، یعنی النحو؛ لکن علی نحو ما قالہ امیر المؤمنین علی بن ابی طالب ﷺ، پس گوید در تقدیم ایں تقسیم تینم ست بکلام برکت التام آنحضرت ﷺ، و اشارت ست بسوئے بودن آن مقدم بالشرف والوضع بر مباحث ما بعد. (مولوی انور علی)

تعریف در لغت: گردانیدن چیزے ست از حالے بحالے، و در اصطلاح علمائے صرف: عبارت ست از گردانیدن یک لفظ بسوئے صیغنائے مختلفہ، تا حاصل شود ازاں معنیہائے متفاوت، و تعریف در اسم اندک باشد چون: رَجُلٌ رَجُلَانِ رِجَالٌ رُجَّالٌ، و تعریف در فعل بیشتر باشد چون: ضَرَبَ ضَرْبًا ضَرْبُوا اِلْحَ يَضْرِبُ يَضْرِبَانِ يَضْرِبُونَ تا آخر، و تعریف در حرف نباشد زیرا کہ در حرف تعریف نیست.

بمعنی لغوی

فصل

اسم راسمہ بناست

تعریف: باید دانست کہ نزد متاخرین صرف و تعریف ہر دو مترادف اند، اما بر قول سیبویہ تعریف جزو صرف ست کہ آں جزو نحو ست. (مولوی محمد عبدالعلی) حاصل شود: و بعضے از محققین تعریف صرف چنین کردہ کہ علمی ست کہ دانستہ شود ازاں احوال کلمات از روئے آں تعریف کہ در اں اعراب و بنا رآمد غل نباشد، و بعضے چنان گفتہ: کہ در اں از مفردات من حیث صور ہا و میثاقہا بحث کردہ شود، پس موبد ایں معنی ست کہ آنکہ گفتہ اند: کہ تعریف و معانے و بیان و بدیع تخیل جمیع علوم ادبیہ دریں مشترک اند کہ موضوع آنہا کلمہ و کلام ست، و فرق در میان آنہا جز ایں نیست کہ باعتبار حیثیات ست و بس، فافہم.

متفاوت: مثل لفظ ضَرَبٌ کہ ازاں ضَرَبَ يَضْرِبُ اِضْرِبُ وَضَارِبٌ و غیرہ بنا کنی حاصل می شود ازاں معانیہائے مختلفہ، کما لا یخفی. و تعریف در حرف: دریں جا اعتراض است مشہور، و آں اینکہ دریں عبارت مصادرة علی المطلوب کہ عبارت ست از گردانیدن مدعا عین دلیل، یا جز آں لازم می آید، و ایں فتح ست، جو ایش آنکہ ایں اعتراض فقط از سوء فہم بر ظاہر عبارت وارد می شود، و اما بتعمیق نظر پس عبارت مصنف رحمۃ اللہ علیہ خالی از غبار و کدورت ست، از آنکہ در دعوی یعنی در قولہ: "تعریف در حرف نباشد"، مراد از تعریف تشریح اصطلاحی ست کہ معنیش بالا گذشتہ، و مراد از تعریف در دلیل تعریف لغوی ست، و تعریف اصطلاحی خاص ست از تعریف لغوی، پس حاصل عبارت آنکہ تعریف اصطلاحی در حرف یافتہ نمی شود، ای گردانیدن آں بسوئے صیغنائے مختلف تا حاصل شود ازو معنیہائے جداگانہ: س از آنکہ در حرف تعریف لغوی یعنی گردانیدن یک لفظ از حالے بحالے یافتہ نمی شود، و ہر گاہ کہ عام در آں مقام متقی باشد خاص بطریق اولی متقی خواہد بود.

ثلاثی و رباعی و خماسی، و ہر یکے ازیں بنا ہا بردو وجہ ست: یکے مجرد از زوائد، یعنی ہمہ حروف وے اصلی باشد، و دیگر مزید فیہ کہ در وے حرف زائد باشد. و فعل رادو بناست: ثلاثی و رباعی، و ہر یکے ازیں دو بنا مجرد باشد، و مزید فیہ برال قیاس کہ دانستہ شد در اسم.

فصل

میزان در شناختن حروف اصلی از حروف زائدہ "فاء" و "عین" و "لام" ست، پس ہر حرفیکہ در مقابلہ یکے ازیں حروف ثلاثہ باشد اصلی بود چوں: رَجُلٌ کہ بروزن فَعْلٌ ست و نَصَرَ کہ بروزن فَعَلَ است، و ہر حرفیکہ در مقابلہ لہنا نباشد زائدہ بود چوں: ضَارِبٌ و نَاصِرٌ کہ بروزن فَاعِلٌ ست، و یَنْصُرُ و یَطْلُبُ کہ بو وزن یَفْعَلُ ست، و در بنائے رباعی اسم و فعل "لام" یک بار مکرر شود، و در خماسی اسم دو بار چنانچہ معلوم گردد.

ثلاثی: بدانکہ نسبت ثلاثی و رباعی و غیرہ بسوے ثلاثہ و اربعہ است بتغیر حرکت نہ بسوے ثلاثہ و رباع، چنانکہ از ظاہر لفظ معلوم می شود، و زیرا کہ راست نمی شود قول ایشان: زَيْدٌ ثَلَاثِيٌّ بآین معنی کہ زید صاحب سہ سہ حرف دارد ای از جملہ آنهاست، و لا یخفی ما فیہ من التکلف اگر گوئی: کہ دریں صورت ہم نسبت راست نمی شود، زیرا کہ در منسوب و منسوب الیہ تغایر ضرورست، و در زید ثلاثی مثلاً لازم می آید نسبت شیء بسوے نفس خود، گوئیم: تغایر موجودست، از انکہ منسوب مجموع حروف مع حروف قنبر، و اگر گوئی: کہ اسم احادی و ثنائی قلیل اند اعتبار را شاید و دیگر آنکہ مقسم اسم متمکنست پس این ہر دو از مقسم خارجست؛ زیرا کہ این ہر دو مبنی غالبای باشد. و خماسی: و سداسی نمی شود، زیرا کہ نزد لحوق حروف زوائد کلمہ بسیار ثقیل بر زبان می شود.

یعنی: در بعضی نسخہ بجائے "یعنی" کاف بیان ہم آمدہ. و فعل را: فعل خماسی نمی شود، زیرا کہ نزد لحوق زوائد و اتصال ضمائر بارزہ بسیار ثقیل بر زبان می شد، و تقسیم حرف نہ کرد بسوے این اقسام از آنکہ در حرف تصرف نمی باشد و صرفی بحث نمی کند مگر از کلمہ متصرفہ. بروزن فاعل: بنائے کلمہ عبارتست از مجموع حروف و حرکات و سکناات کہ در کلمہ آید. (مولوی انور علی)

لام: و اختیار لام برائے تکرار اشعار بر آنست کہ لام از حروف زوائدست، پس سزاوار تکرار باشد، و نیز در آخر کلمہ واقعست و آخر کلمہ سزاوار تغیرست از اول و ثانی.

فصل

اسم ثلاثی مجرد راده صیغہ است: فَلَسٌ فَرَسٌ كَتَفٌ عَضُدٌ حَبْرٌ عَنَبٌ اِبِلٌ فُقُلٌ صُرَدٌ عُنُقٌ وَمَزِيدٌ فِيهِ
وزن پیشہ اسب شانہ بازو دانشمند انگور شتر معروف ست کنجک گردن

وے بسیار ست: واسم رباعی مجرد رانچ صیغہ است: جَعْفَرٌ دِرْهَمٌ زَبْرُجٌ بُرْشَنٌ قَمَطَرٌ.
نام زینت چمپے پیر سندوق

ومزید فیہ وے کمتر ست، واسم خماسی مجرد راجہ صیغہ است: سَفَرٌ جَلٌ قَدْ عَمِلٌ جَحْمَرٌ شٌ
بھی شتر توی بیرزن

قَرَطَعٌ وَمَزِيدٌ فِيهِ وے بغایت اندک ست، واوزان او پنج ست: غَضْرٌ فَوْطٌ قَبْعَثْرِيٌ قَرَطَبُوسٌ
چڑے قیل چلپاسہ شتر توی بلا، وناقہ بزرگ

حَزْ عَيْبِلٌ حَنْدَرِيْسٌ.
شرب کہنہ

بسیار ست: کہ ضبط نتوان کرد مگر قاعدہ کلیہ وضابطہ اش بیان کردہ می شود کہ زائد یا یک حرف ست و آن یاء قبل از "فاء" باشد
چون: مضرب، یا بعد "فاء" چون: ضارب و "یاء" بعد "عین" چون: رجیل، یا بعد "لام" چون: ضربی، یا زائد دو حرف
ست، پس یا فاء کلمہ در میان آنها باشد چون: مساجد، و یا "عین" کلمہ چون: جاسوس بر وزن فاعول، و یا "لام" چون:
قصیری بر وزن فعلیلی، و یا فاء و عین چون: اِعْصَارٌ، و یا عین و لام چون: خیعلة بر وزن فاعلة، یا فاء و عین و لام ہر سہ چون:
مندلی بر وزن مفعلی یا ہر دو واقع شود قبل فاء چون: منطلق یا در میان فاء و عین چون: ضوارب یا در میان عین و لام چون:
بَطِيْحٌ بر وزن فَعِيْلٌ، یا بعد لام چون سلالیم، یا زائد سہ حرف است و آن نیز یا با افتراق باشد چون: مصاییح یا با اجتماع پیش از فاء
چون: مستنصر یا در میان عین و لام چون: سلالیم، یا بعد لام چون: عنفوان بر وزن فاعلوان، و یا دو حرف بچہتے باشد و واحد
بچہتے دیگر چون: سلاطین یا زائد چہار حرف باشد نحو: احمیرار. (مولوی انور علی)

ومزید فیہ: از مزید فیہ ثلاثی؛ زیرا کہ زیادت این بیش از سہ حرف نبود، پس اگر زائد واحد ست یا قبل فاء باشد چون: مدحرج
کسفخلل یا بعد از فاء چون: کفخنر کفنعلل، یا بعد از عین چون: قرنفل کفنعلل، یا بعد از لام چون: فردوس کفنعول، یا
بعد لام ثانیہ چون: دحرجة کفنعلة، و اگر دو است یا جداگانہ است بچہو: منحوق کمفعول، و یا مجتمع است چون: عنکبوت
کفنعلوت، و اگر زائد سہ است مثلش بچہو عبوثران بر وزن فاعولان. (مولوی انور علی)

اندک ست: بہ نسبت مزید فیہ رباعی؛ زیرا کہ زیادتی در آن بحرف واحد ست فقط، و آن یا پیش از لام ثالث ست، و آن چہار
اوزان دارد چون: غضر فوط قرطوس خز عیبیل حندریس یا بعد لام ثالث، و آن یک وزن دارد چون: قبعثری.

قَرَطَبُوسٌ: بچہنیں یافتہ می شود در شرح رضی و شرح جار بردی بر "شافیہ" و اما صاحب "قاموس" و شارح "اصول" و غیر ہما
بتقدیم طاء، بر آوردہ، والعلم الحق عند الله سبحانه. (مولوی انور علی)

فعل ثلاثی مجرد راسہ صیغہ است: نَصَرَ وَعَلِمَ وَشَرَّفَ، ومزید فیہ وے بسیار ست چنانکہ بیاید.
 و فعل رباعی مجرد ر ایک بناست چوں: دَخَرَ جَ بر وزن فَعَّلَلَّ، ومزید فیہ وے اندک است چنانکہ
 مذکور شود.

فصل

ہر اسے و فعلی کہ در حروف اصول وے حرف علت و ہمزہ و تضعیف نباشد آنرا صحیح و سالم خوانند
 چوں: رَجُلٌ وَنَصَرَ، و ہر چہ در وے ہمزہ باشد آنرا مہموز خوانند چوں: أَمْرٌ وَأَمْرٌ، و ہر چہ در وے
 تضعیف باشد یعنی دو حرف اصلی وے از یک جنس باشد آنرا مضاعف خوانند چوں: مَدٌّ وَمَدٌّ،
 و ہر چہ در وے حرف علت باشد کہ

آں "واو" ست و "یاء" والفی کہ منقلب باشد از واو و یاء آنرا معتل خوانند، پس اگر حرف علت
 بجائے فاء بود آنرا معتل الفاء و مثال گویند چوں: وَعَدُّ وَوَعَدَ، و اگر بجائے عین بود آنرا معتل
 العین و اجوف خوانند چوں قَوْلٌ وَقَالَ،

صحیح و سالم: برائے صحیح و سالم بودن آں از حروف علت و تضعیف و غیرہ. مضاعف: ازاں کہ یک حرف در اں دو بار مکرری
 شود، و مضاعف دو بار کردن را گویند. معتل خوانند: اگر گوئی: کہ بریں قید لازم می آید کہ الف دَابَّةٌ کہ بدل از چیزے نیست
 و ہمچنین الف آمن کہ بدل از ہمزہ است حرف علت نباشد، و ایں خلاف اجماع است جواب: مراد از الف در اینجا الفے ست کہ
 اصلی باشد، و الف اصلی لامحاله مبدل از واو و یاء باشد؛ زیرا کہ ہر گاہ در ماضی ثلاثی تحرک ہر سہ حرف آں ضرور افتاد، و الف ہمیشہ
 ساکن می باشد، پس چگونہ اصلی خواہد شد؟ و الا لازم آید ساکن بودن حرفی از حروف ماضی در اصل، و در ماضی رباعی اگر چہ ثانی
 ساکن می باشد، و اما واجب ست کہ غیر الف بود؛ زیرا کہ اگر الف باشد التباس واقع شود بماضی مفاعلہ، پس حاصل ایں ست کہ ہر
 الف کہ بجائے اصول ماضیین واقع شود ضرور است کہ مبدل از واو و یاء باشد، و الا ساکن بودن حرفے از حروف ماضی ثلاثی
 لازم آید یا التباس، و ایں ہر دو ممنوع ست، و ازیں تقریر واضح شد کہ قید انقلاب متعلق باصلی ست نہ بعلت، فاندفع الاعتراض.
 (مولوی انور علی) معتل الفاء: ازانکہ ماضیش مثل صحیح ست در تصریف.

اجوف خوانند: از آنکہ در جوف خود حرف علت دارد یا، ازانکہ از حرف صحیح خالی و اجوف ست.

واگر بجائے لام بود آنرا معتل اللام و ناقص خوانند چوں: رَمِيٍّ و رَمَى، واگر در معتل دو حرف علت باشد آنرا لفیف خوانند، پس اگر حرف علت بجائے فاء و لام باشد آنرا لفیف مفروق خوانند چوں: وَقَايَةُ و وَقَى، واگر در مقابله عین و لام باشد آنرا لفیف مقرون خوانند چوں: طَيِّئٌ و طَوَى، پس مجموع اسماء و افعال بر هفت نوع بود، بیت:

صحیح ست و مثال ست و مضاعف لفیف و ناقص و مہموز و اجوف

و احوال ہر یکے از لہنا دریں کتاب روشن گردد، بعون اللہ تعالیٰ و حسن توفیقہ.

در بیان ابواب و تشریفات آنها

فصل

دانستہ شد کہ فعل ثلاثی مجرد را سه صیغہ است فَعَلَ فَعِلَ فَعُلَ و این ہر سه فعل ماضی ست، و فعل ماضی آنست کہ دلالت کند بر زمان گذشتہ، و ہر یکے را مستقبلے ست، و مستقبل آنست کہ دلالت کند بر زمان آئندہ، و مستقبل فَعَلَ سہ است یَفْعَلُ چوں: نَصَرَ يَنْصُرُ، و يَفْعَلُ چوں: ضَرَبَ يَضْرِبُ،

و ناقص خوانند: از آنکہ حرف علت بیشتر از آخری افتد، پس در بنائے کلمہ نقصانے حادث می شود چوں: رَمَوْا و يَرْمُونَ و يَرْمِين. حرف علت: معتل بہ حرف کہ از ناقص مطلق گویند در کلام عرب نیامدہ مگر لفظ وادوایای در اسم و ویت و ییت در فعل. لفیف: از آنکہ در بنیاد و حرف علت حرف صحیح را پیچیدہ اند. لفیف مقرون: لفیف مقرون را لفیف گفتن مجازست کما لایحقی. سہ است: بدانکہ قسمت عقلی مقتضی آن بود کہ برائے ہر ماضی سہ مستقبل باختلاف حرکات عین کہ کسرہ فتح ضمہ باشد می آمد، پس بریں قیاس نہ باب می شد، لیکن سوائے فعل بفتح عین پیچیکے را سہ مستقبل نیامدہ، و از فعل مکور العین یک مستقبل کہ مضموم العین باشد روانداشتند؛ لشیبہ خروج الکسر إلى الضم، و أما فَضِلَ يَفْضُلُ و دَمْتُ تَدُوْمُ از تداخل ست، و از فعل مضموم العین دو مضارع کہ مکور العین و مفتوح العین باشد از اعتبار ساقط کردند، اما مکور العین پس برائے تو ہم خروج از ضمہ بسوئے کسرہ، و اما مفتوح العین پس از جهت ثقل ماضی و خفت مضارع و الدرایة تقتضی بالعکس، و أما لَبِيتُ تَلْبُتُ و دَمْتُ تَدَامُ کہ بضم ماضی و فتح مضارع آمدہ از تداخل لغتین است کہ عبارت از گرفتن ماضی یک باب و الحاق آن بمضارع باب دیگرست، و كَذْتُ نَكَادُ بضم كاف شاذست افتح و کثیر الاستعمال كَذْتُ نَكَادُ بکسر كاف ماضی از عَلِمَ يَعْلَمُ است.

وَيَفْعَلُ چوں: مَنَعَ يَمْنَعُ، و مستقبل فَعَلَ دو ست يَفْعَلُ چوں عَلِمَ يَعْلَمُ، وَيَفْعَلُ چوں: حَسِبَ يَحْسِبُ، و مستقبل فَعَلَ یکے ست يَفْعَلُ چوں: شَرَفَ يَشْرَفُ، پس مجموع ابواب ثلاثی کہ ماضی او مجرد ست از حروف زوائد شش ست: فَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعِلَ يَفْعَلُ، و این سه باب را اصول خوانند کہ حرکت عین مستقبل مخالف حرکت عین ماضی ست، وَفَعَلَ يَفْعَلُ وَفَعِلَ يَفْعَلُ وَفَعَلَ يَفْعَلُ، و این سه باب را فروع خوانند، زیرا کہ حرکت عین مستقبل موافق حرکت عین ماضی ست.

فصل

فعل ثلاثی مزید فیہ راده باب مشهور ست: باب اِفْعَالٍ: اَفْعَلُ يَفْعَلُ اِفْعَالًا چوں: اَكْرَمَ يُكْرِمُ اِكْرَامًا. باب تَفْعِيلٍ: فَعَّلَ يَفْعَلُ تَفْعِيلًا چوں: صَرَّفَ يُصَرِّفُ تَصْرِيفًا. باب مُفَاعَلَةٍ: فَاعَلَ

اصول خوانند: از آنکه چون معنی ماضی مخالف معنی مستقبل می باشد، پس اصل آن شد کہ حرکت ماضی نیز مخالف حرکت عین مستقبل باشد. فروع خوانند: از آنکه چون از اصل خود تجاوز نموده، براه توافق رفتند، پس گویا فرع آن ابواب شدند از آنکه هر چه بر اصل است حکم اصل دارد، و هر چه از آن تجاوز نمود حکم فرع گرفت.

مزید فیہ: مراد از مزید فیہ آنست کہ زیادتی در آنها برائے الحاق نباشد، و الا برائے ثلاثی مزید بست و هشت باب باشد، هفت باب ملحق بد حرج، و هفت باب ملحق بد حرج، و دو باب ملحق با حرج بر راء جمہور، و چهار باب بر راء مصنف رحمہ اللہ چنانچہ ذکرش می آید. مشہور ست: قید مشہور بنا بر آنست کہ نزدیک بعضے ثلاثی مزید رادوا زده باب است. زیادتی باب افعیال و افعال چنانچہ صاحب "صراح" و غیرہ ذکر کرده اند، و نزد بعضے دیگر چهارده باب زیادۃ افعال و افعیال، چنانچہ در "زنجانی" است و این ہر چہار باب نزد مصنف رحمہ اللہ ملحق رباعی ست، اگر گوئی: کہ در آخر کتاب مصنف رحمہ اللہ این ہر چہار باب را در ثلاثی مزید شمار کرده، گوئیم: کہ این اشاره است بسوئے آنکہ بعضے این ابواب را از ثلاثی مزید فیہ ہم دانستہ اند، و حق آنست کہ از ملحق رباعی ست، چنانچہ عدم ذکر آنها در اینجا، و ذکر کردن آنها در آخر کتاب بعد ذکر رباعی شاید عدل ست. بریں دعوی.

فَعَلَ: در زیادت عین این باب اختلاف ست، نزد بعضے عین اول زائد ست از آنکہ ساکن ضعیف است. بخلاف ثلاثی کہ متحرک قوی ست، و الضعیف اولی بالزیادۃ، و نزد بعضے عین ثانی از آنکہ تکرار با و حاصل شد، و همچنین در تفعیل، و در ہر جائے کہ در آن مقام یکے زائد باشد، و مدغم سوئے دو باب اخیر کہ ادغام در آنها لازم نیست. (مولوی انور علی)

يُفَاعِلُ مُفَاعَلَةً چوں: ضَارَبَ يُضَارِبُ مُضَارَبَةً، دور ماضی ہر یکے ازیں سہ باب یک حرف زائد ست۔ باب اِنْفَعَالٍ: اِنْفَعَلَ يَنْفَعِلُ اِنْفِعَالًا چوں: اِكْتَسَبَ يَكْتَسِبُ اِكْتِسَابًا۔ باب اِنْفَعَالٍ: اِنْفَعَلَ يَنْفَعِلُ اِنْفِعَالًا چوں: اِنْصَرَفَ يَنْصَرِفُ اِنْصِرَافًا۔ باب تَفَعَّلَ: تَفَعَّلَ يَتَفَعَّلُ تَفَعُّلاً چوں: تَصَرَّفَ يَتَصَرَّفُ تَصَرُّفًا۔

باب تَفَاعُلٍ: تَفَاعَلَ يَتَفَاعَلُ تَفَاعُلًا چوں: تَضَارَبَ يَتَضَارَبُ تَضَارُبًا۔ باب اِفْعَالٍ: اِفْعَلَ يَفْعَلُ اِفْعَالًا چوں: اِحْمَرَ يَحْمَرُ اِحْمِرًا، دور ماضی ہر یکے ازیں پنج باب دو حرف زائد ست۔ باب اِفْعِيَالٍ: اِفْعَالَ يَفْعَالُ اِفْعِيَالًا چوں: اِحْمَارٌ يَحْمَارُ اِحْمِيرًا۔ باب اِسْتِفْعَالٍ: اِسْتَفْعَلَ يَسْتَفْعِلُ اِسْتِفْعَالًا چوں: اِسْتَخْرَجَ يَسْتَخْرِجُ اِسْتِخْرَاجًا، دور ماضی ہر یکے ازیں دو باب سہ حرف زائد ست۔

فصل

ماضی فعل رباعی مجرد در ایک بنا ست چنانکہ مذکور شد، و مستقبل او نیز یکے ست، فَعَلَّ يَفْعَلُّ

تَصَرُّفًا: دست در کاری کردن و بر گردیدن۔ تَفَاعُلٌ: لیکن سَفَّالٌ بفتح اول و ثانی و رابع بر وزن فَعَاعَلَ بمعنی سَأَلَ از ترکیب لُغْتِین است، نہ بابے علیحدہ است بر وزن فَعَاعِلٌ۔ يَتَضَارَبُ: باہم خصومت کردن و جنگ نمودن۔ اِفْعَلٌ: و بعضے گفتہ: کہ ازیں باب ست اِفْعَلٌ بزیادت ہمزه وصل و زیادت فاء مدغم چوں: اِدْمَجَ اِدْمَاجًا یعنی داخل شد در شیء و اِفْعَلَى بزیادت ہمزه وصل و زیادت الف بعد لام چوں: اِجْأَوَى اِجْتِوَاءً و ظاہر آنست کہ اول از باب اِنْفَعَالٍ ست و دوم از باب اِفْعَالٍ، کہ اصل اِدْمَجَ اِدْمَاجٌ بود در قاعدہ "ادکر" تائے اِنْفَعَالٍ را از جنس فاء کلمہ بدل نموده او عام کردند اِدْمَجَ شد۔ (مولوی عبد العلی) اِسْتِخْرَاجًا: بیرون آوردن، و بیرون کردن خواستن۔ بنا ست: یعنی اگرچہ با احتمال عطف از ضرب چہار حالت فاء در چہار حالت عین، بعدہ حاصل را در چہار حالت لام اول شصت و چہارمی شود، لیکن در استعمال نیامدہ مگر یک بنا، و آن لفظ بفتح فاء برائے تعذر ابتداء بکون ست، و سکون عین برائے کراہت اربع حرکات و سکون ثالث مستلزم اتقائے ساکنین با اتصال ضمیر بارز، و حرف اخیر در ماضی مبنی علی الفتح، و اختیار فحقات برائے خفت است۔ (شرح نور محمد لاہوری)

فَعْلَلَةٌ وَفَعْلَلًا چوں: دَخَرَجُ يُدَخِرُ دَخْرَجَةً وَدَخْرَجًا، و مزید فیہ وے راسہ باب ست.
 باب تَفَعَّلُ: تَفَعَّلَ يَتَفَعَّلُ تَفَعُّلاً چوں: تَدَخَّرَجُ يَتَدَخَّرُجُ تَدَخَّرُجًا، و در ماضی این باب
 یک حرف زائد ست. باب اِفْعِنَلَالُ: اِفْعِنَلَلُ يَفْعِنَلَلُ اِفْعِنَلَالًا چوں: اِحْرَنْجَمَ يَحْرَنْجِمُ
 اِحْرَنْجَمًا. باب اِفْعَلَلُ: اِفْعَلَلُ يَفْعَلَلُ اِفْعَلَلًا چوں: اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشَعَرَارًا. و در ماضی
 ہر یک ازین دو باب دو حرف زائد ست.

فصل

اسم بر دو گونه است: مصدر و غیر مصدر. مصدر: آنست کہ از وے چیزے اشتقاق کردہ شود،
 و در آخر معنی فارسی وے دال و نون یا تاء و نون باشد، چوں الضَّرْبُ زدن، وَالْقَتْلُ کشتن فعل
 ماضی و مضارع و امر و نہی و حمد و نفي و اسم فاعل و اسم مفعول و اسم زمان و اسم مکان و اسم آلہ
 و اسم تفضیل از مصدر مشتق اند.

اِقْشَعَرَارًا: برتر اشیدن ای موے بر تن خاستن. اشتقاق: ازین قید احتراز ست از مثل لفظ: جِيدٌ وَعُنُقٌ کہ بمعنی گردن ست
 و از لفظ ضمیر متکلم کہ بمعنی خوشستن آید کہ ہر دو از حلیہ اشتقاق عاری ست.
 معنی فارسی: اگر این قید زائد نمی کرد تعریف مانع نمی شد از دخول ماضی از آنکہ مضارع از و گرفته می شود، پس از اینجا معلوم شد کہ
 اکتفاء بریکے از و جزو تعریف درست نیست، چنانچہ از بعضے صرفیین مسامحہ واقع شد، یادری بعضے نسخ این کتاب یافتہ می شود مگر
 بتکلف و اعتبار قید، فافہم. اسم تفضیل: اگر گوئی: کہ چرا ذکر نکرد از جملہ مشتقات سہ اسم دیگر را کہ صفت مشبہ و مصدر میمی
 و "فعال" بمعنی امر باشد؟ جواب: صفت مشبہ داخل ست در اسم فاعل و اسم مفعول و مصدر میمی در ظرف و "فعال" بمعنی امر در
 امر، پس حاجت ذکر آنہا علیحدہ نبود. مشتق اند: ای مصدر ثلاثی مجرد از آنکہ از مصدر غیر ثلاثی مجرد اسم آلہ و اسم تفضیل نمی آید،
 اگر گوئی: کہ مضارع از ماضی مشتق می شود چنانکہ درین کتاب می آید، و ہمہ باقی از مضارع بیرون می شود، پس چگونه راست آید
 قول او کہ ہمہ این دوازده از مصدر مشتق اند؟ جواب: می گویم: کہ اشتقاق از مصدر اعم ست ازینکہ بلا واسطہ باشد همچو اشتقاق
 ماضی از ا، یا بواسطہ چوں: اشتقاق باقی بواسطہ مضارع از مصدر.

فصل

فَعْلٌ يَفْعُلُ از صَحیح النَّصْرُ یاری کردن ماضی وے را چہارده مثال بود شش غائب را بود، سه ازاں مذکر را چوں: نَصَرَ نَصْرًا نَصْرُوْا، و سه ازاں مؤنث را چوں: نَصَرَتْ نَصْرَتًا نَصْرْنَ و شش مخاطب را بود، سه ازاں مرد مذکر را چوں: نَصَرَتْ نَصْرَتُمَا نَصَرْتُمْ و سه ازاں مؤنث را چوں: نَصَرَتْ نَصْرَتُمَا نَصْرْتُنَّ و دو ازاں حکایت نفس متکلم را بود چوں: نَصَرْتُ نَصْرَنًا، و مستقبل را نیز چہارده مثال بود، چنانکہ در ماضی دانستہ شد چوں:

يَنْصُرُ	يَنْصُرَانِ	يَنْصُرُونَ	تَنْصُرُ	تَنْصُرَانِ	تَنْصُرُونَ
تَنْصُرَانِ	تَنْصُرُونَ	تَنْصُرِينَ	تَنْصُرَانِ	تَنْصُرْنَ	تَنْصُرْنَ

و دیگر ابواب پنجگانه ہم بریں قیاس بود چوں: ضَرَبَ ضَرْبًا ضَرَبُوا تا آخر، عَلِمَ عَلِمًا عَلِمُوا تا آخر، مَنَعَ مَنَعًا مَنَعُوا تا آخر، حَسِبَ حَسِبًا حَسِبُوا تا آخر، شَرَفَ شَرَفًا شَرَفُوا تا آخر، و مستقبل چوں: يَضْرِبُ يَضْرِبَانِ يَضْرِبُونَ تا آخر، يَعْلَمُ يَعْلَمَانِ يَعْلَمُونَ تا آخر يَمْنَعُ يَمْنَعَانِ يَمْنَعُونَ تا آخر يَحْسِبُ يَحْسِبَانِ يَحْسِبُونَ تا آخر يَشْرَفُ يَشْرَفَانِ يَشْرَفُونَ تا آخر.

النصر: صرف صغیر:

نَصَرَ يَنْصُرُ نَصْرًا فَهُوَ نَاصِرٌ وَنُصِرَ يُنْصَرُ نَصْرًا فَذَلِكَ مَنْصُورٌ مَا نَصَرَ مَا نُصِرَ لَمْ يَنْصُرْ لَمْ يُنْصَرِ لَا يَنْصُرُ لَا يُنْصَرُ لَنْ يَنْصُرَ لَنْ يُنْصَرَ الْأَمْرُ مِنْهُ أَنْصَرَ لَتَنْصُرَ لَيُنْصَرُ لَيُنْصَرُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَنْصُرُ لَا تُنْصَرُ لَا يَنْصُرُ لَا يُنْصَرُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَنَصَّرٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مَنَصَّرَةٌ مَنَصَّرَةٌ مِنَ التَّصْغِيرِ مِنْهُ مُنْصِرٌ مُنْصِرَةٌ وَتَنْصِيرَةٌ وَتَنْصِيرَةٌ وَتَنْصِيرَةٌ مِنَ التَّفْضِيلِ مِنْهُ أَنْصَرُ وَأَنْصِرُ وَالْمَوْثُ مِنْهُ نُصْرَى وَنُصَيْرَى وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَنْصَرُونَ وَأَنْصِرُونَ وَأَنْصِرُ وَأَنْصِرُ وَأَنْصِرَاتٌ.

حکایت نفس متکلم: در ازدیاد لفظ "حکایت" و "نفس" اشعار است بر آنکہ بواسطہ این دو صیغہ متکلم بنفسہ بدون اشتراک غیر حکایت می کند، و خبر میدہد از چیزے کہ در ضمیر اوست بطریق خاص.

فصل

فعل مستقبل را از فعل ماضی گیرند بزایدتے یک حرف از حروف "اتین" در اول وے، و این حروف را زوائد اربعہ خوانند، و این حروف مفتوح باشد، مگر در چهار باب کہ ماضی آں چهار حرفی بود، أَفْعَلٌ يُفْعِلُ، وَفَعَّلَ يُفَعِّلُ، وَفَاعَلَ يُفَاعِلُ، وَفَاعَلَ يُفَاعِلُ، وَفَعَّلَ وَيُفَعِّلُ کہ دریں چهار باب مضموم باشد ابداء، و فعل مستقبل بمعنی حال و استقبال آید چنانکہ گوئی: أَنْصُرُ یاری کنم وی کنم، و ہر گاہ در وے لام مفتوح در آید معنی حال را بود چون: لَيَضْرِبُ یعنی می زند آن یک مرد ﴿إِنِّي لَيَحْزُنُنِي﴾، و اگر سین یا سوف در آید چون:

(یوسف: ۱۳)

فعل مستقبل: سابق در حاشیہ گذشتہ کہ اشتقاق بر دو نوع است بالذات و بالواسطہ، پس تناقض لازم نمی آید دریں قول، و در قول مصنف رحمہ اللہ کہ سابق گذشتہ کہ ماضی و مضارع از مصدر مشتق اند؛ زیرا کہ مراد از اشتقاق در اینجا عام است، ازینکہ بالذات باشد، خواه بالواسطہ، و در اینجا بالذات مراد است، فلا تناقض؛ لعدم اتحاد الموضوع. اتین: صیغہ جمع مؤنث غائب است از ماضی معروف از ایتیان بمعنی آمدن. در اول: اگر کہے گوید: چرا مضارع را بزایدت خاص کردند؟ جواب: میدہم: کہ تا فرق باشد در میان او و در میان ماضی. اگر گفتہ شود: چرا عکس نکردند؟ جواب گویم: کہ ماضی مقدم است بر مضارع، و همچنین تجرد بر تریاید مقدم است، پس اول بہ اول، و ثانی بہ ثانی دادند. زوائد اربعہ: زیرا کہ بر اصل بنا زائدے شود از جملہ حروف ہستند کہ زیادت در کلمہ نمی باشد مگر بواسطہ آنها.

مفتوح باشد: توضیح این مقام اینکہ علامت مضارع معلوم مفتوح می باشد در ہمہ ابواب، ثلاثیا کان او غیرہ، مگر در ابوابیکہ ماضیش چهار حرفی است کہ در آنجا علامت مضارع مضموم آید و ما قبل آخر کہ عین کلمہ است مکسور باشد در ہمہ ابواب غیر ثلاثی مجرد مگر ابوابیکہ اولش ہمزہ وصل برائے تعذر ابتداء بسکون چنانکہ: و رَاطَظَهُ وَاثَاقِلَ کہ ماخوذ اند از تَطَهَّرَ وَتَنَاقَلَ بَاتَانِے زائد چنانکہ: در تقابل و تفاعل بودہ باشد مفتوح آید، فاحفظ هذه الضابطة لعلها تنفعك. مضموم باشد: اگر گوئی: کہ ضمہ باین چهار باب چرا خاص شد؟ گویم: کہ ضمہ اثقل است و این چهار باب اقل، پس اثقل بہ اقل دادند برائے تعادل. (شرح زنجانی) و فعل مستقبل: یعنی مشترک است در ہر دو زمانہ علی ما هو الصحيح. کنم و میکنم: بدانکہ "کنم" مجرد از "می" برائے استقبال و با "می" یعنی میکنم برائے حال، و در بعضی نسخہ " میکنم و خواہم کرد" یافتہ می شود بدون "کنم" و این ظاہر است. و ہر گاہ: همچنین "ما" برائے نفی چون مَا يَضْرِبُ. إِنِّي: بدرستیکہ در غم سے اندازد مرا.

سَيَنْصُرُ وَسَوْفَ يَنْصُرُ، استقبال را بود، یعنی قریب است کہ یاری خواہد کرد.
 در اول

فصل

بدانکہ الف در نَصْرًا علامت تثنیہ مذکر و ضمیر فاعل است، و او در نَصْرُوا علامت جمع مذکر و ضمیر فاعل است، و تاء ساکن در نَصَرْتَ علامت تانیث فاعل است، و ضمیر فاعل نیست، و الف در نَصَرْتَا علامت تثنیہ مؤنث و ضمیر فاعل است، و تاء علامت تانیث است، و نون در نَصَرْنَ علامت جمع مؤنث غائب و ضمیر فاعل است، و تاء مفتوح در نَصَرْتِ ضمیر واحد مخاطب مذکر، و فاعل فعل است، و تاء مکسورہ در نَصَرْتِ ضمیر واحد مخاطبہ مؤنث، و فاعل فعل است، تَمَّا در نَصَرْتُمَا گاہ ضمیر تثنیہ مخاطب مذکر است، و گاہ ضمیر تثنیہ مخاطبہ مؤنث و فاعل فعل است، و تَمُّمٌ در نَصَرْتُمْ ضمیر جمع مخاطب مذکر و فاعل فعل است،

سَيَنْصُرُ؛ و ہمچنین بدخول نواصب و بعض جوازم و ہر دو نون تاکید خالصاً برائے استقبال باشد. الف در نَصْرًا: تخصیص الف برائے علامت تثنیہ بنا بر آنست تا دلالت کند بر ہما، و ہمچنین او برائے علامت جمع مذکر تا دلالت کند بر "ہو" کہ حالا "ہم" محقق آں شہرت دارد، اگر گوئی: "ہا" و میم نیز دلالت می کند بر "ہما" و "ہو" پس چرا الف و او را خاصہ برائے این دلالت اختیار کردند؟ گویم: کہ اصل در زیادت حروف مدولین است.

و تاء ساکن در نَصَرْتَ: وجہ اختیار تاء برائے علامت مؤنث شاید کہ این است کہ مخرج تا وسط الفم است و آں در مرتبہ ثانی است از مخارج، و ہمچنین مؤنث نیز ثانی است در تخلیق از آنکہ حواء از پہلوئے چپ آدم علیہا السلام نایا پیدا شدہ، اگر گوئی: کہ تخصیص تا برائے این زیادت چیست؟ سین و نون و غیرہ نیز از جملہ حروف زیادت از وسط الفم است، گویم: کہ در تاء ترجمہ دیگر یافتہ می شود آن مبدل شدن آن از حروف مدولین کہ در زیادت اصلی است ہیجو: وَكَلَانَ وَتُكَلَّانَ وَائْتَسَرَ وَائْتَسَرَا.

فاعل نیست: بدلیل آمدن فاعل ظاہر بعد او بے توسط عطف چون نَصَرْتَ امْرَأَةً باوجود امتناع تعدد فاعل. جمع مؤنث غائب: از آنکہ دلالت می کند بر "ہُنَّ" کہ ضمیر جمع مؤنث غائب است. نَصَرْتَ: بجهت دلالت او بر آنست مذکر. نَصَرْتَ: بسبب دلالت او بر آنست مؤنث. تَمَّا در نَصَرْتُمَا: از آنکہ دلالت می کند بر آنستما کہ در تحت آں مضمیر است. و تَمُّمٌ در نَصَرْتُمْ: زیرا کہ دلالت می کند بر آنستم.

وَتُنَّ در نَصَرْتُنَّ ضمیر جمع مخاطبہ مؤنث و فاعل فعل ست، وتائے مضموم در نَصَرْتُ ضمیر واحد متکلم ست خواه مذکر خواه مؤنث و فاعل فعل ست، و "نا" در نَصَرْنَا ضمیر متکلم با غیر ست خواه تشنیہ خواه جمع خواه مذکر خواه مؤنث و فاعل فعل ست، و فاعل نَصَرَ و نَصَرْتُ شاید کہ ظاہر باشد چون: نَصَرَ زَيْدٌ وَ نَصَرْتُ هِنْدًا، و شاید کہ ضمیر مستتر باشد چون: زَيْدٌ نَصَرَ أَيُّ هُوَ وَ هِنْدٌ نَصَرْتُ أَيُّ هِيَ، و یاء در یَنْصُرُ حرف استقبال و علامت غیبت ست، و یاء در یَنْصُرَانِ نیز علامت غیبت و حرف استقبال ست، و الف علامت تشنیہ مذکر و ضمیر فاعل ست، و نون در وے عوض رفع ست کہ در واحد بود، یعنی یَنْصُرُ و یاء در یَنْصُرُونَ علامت غیبت ست، و حرف استقبال و واو ضمیر جمع مذکر ست و فاعل فعل، و نون در وے عوض رفع ست کہ در یَنْصُرُ بود، و این ضمہ کہ ہست برائے مناسبت و اوست، و تاء در تَنْصُرُ و تَنْصُرَانِ علامت غیبت و حرف استقبال ست، و الف علامت تشنیہ مؤنث و ضمیر فاعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در واحد بود یعنی در تَنْصُرُ،

تن: چرا کہ دلالت می کند بر افتن. و تائے مضموم در نَصَرْتُ: اختیار تاء برائے آنست کہ در تحت او انا مستتر ست و ممکن نبود کہ از انا حرفی گیرند برائے زیادت؛ للزوم الالتباس، لہذا ناچار تاء را اختیار نمودند؛ لوجودھا فی أحوالھا.

و "نا" در نَصَرْنَا: نون "نا" ماخوذ از نحن ست کہ در تحت آل مضموم ست و الف را زیادہ کردند تا التباس نیاید بجمع مؤنث غائب. ضمیر متکلم: و مجازاً برائے واحد متکلم ذی عظمت نیز آید چنانکہ ﴿إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ﴾ (القدر: ۱) و یاء در یَنْصُرُ: چون غائب متوسط ست در متکلم و مخاطب، لہذا برائے علامت آل حرفے آوردند کہ از وسط مخارج بودہ باشد، فافہم. عوض رفع ست: احترامت از نون زیدان زیدون کہ عوض تنوین ست و علامت رفع الف و اوست.

و تاء در تَنْصُرُ و تَنْصُرَانِ: اگر گوئی: کہ چرا تاء در غائب مفرد و تشنیہ مؤنث آوردند و از یاء کہ برائے غائب مناسبت تام داشت عدول نمودند؟ گویم: کہ اگر یادار اول این دو صیغہ نیز می آوردند التباس می شد بمفرد و تشنیہ مذکر، اگر گوئی: کہ حالا التباس نیز موجود ست بصیغائے مخاطب گویم کہ التباس در غائب انشست از التباس در مخاطب از آنکہ غائب در اکثر حال غیر موجود و غیر مرئی می باشد، و مخاطب غالباً موجود و مرئی، پس وقوع التباس در مریات چندان ضرر ندارد چنانکہ در غیر مریات.

ویاء در یَنْصُرْنَ علامت غیبت، و حرف استقبال ست و نون ضمیر جمع مَوْنِثْ غَائِبْ و فاعل فعل ست، و تاء در تَنْصُرُ مخاطب علامت خطاب و حرف استقبال ست، و در وے اَنْتَ مستتر ست دائماً کہ فاعل فعل ست، و تاء در تَنْصُرَانِ علامت خطاب، و الف در وے علامت تشنیہ مذکر و ضمیر فاعل فعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در تَنْصُرُ بود، تاء در تَنْصُرُونَ علامت خطاب ست و حرف استقبال و و او ضمیر جمع مذکر و نون در وے عوض رفع ست کہ در واحد بود، و ایں ضمہ کہ ہست برائے مناسبت داد ست چنانکہ گفته شد در یَنْصُرُونَ و تاء در تَنْصُرِينَ علامت خطاب ست، و یاء ضمیر واحد مخاطب مَوْنِثْ و فاعل فعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در واحد مذکر بودہ است، و تاء در تَنْصُرَانِ مخاطب علامت خطاب، و حرف استقبال و الف علامت تشنیہ مَوْنِثْ و ضمیر فاعل ست، و نون عوض رفع ست کہ در واحد مذکر بودہ است، و تاء در تَنْصُرْنَ مخاطب علامت خطاب، و حرف استقبال و نون ضمیر جمع مَوْنِثْ و فاعل فعل ست، و ہمزہ در اَنْصُرُ علامت نفس متکلم ست، و اُنَادِر وے مستتر است دائماً کہ فاعل فعل ست، و نون در نَنْصُرُ علامت متکلم مع الغیر خواہ

تاء در نَنْصُرُ: وجہ اختیار تاء برائے مخاطب آنست کہ تاء در اکثر از و او بدل می شود چنانکہ در: تکلان و وکلان، و او از منتائے مخارج بر می آید و بمخاطب نیز کلام تشبیہی می شود، پس سزاوار آنست کہ برائے علامت از حرفے مقرر کردہ شود کہ از منتائے مخارج باشد، و چون در صورت عطف اجتماع سہ و او در مثل و ووجل لازم آید، لہذا و او را بتاء بدل کردند، و دیگر آنکہ تاء بر اضمار اَنْتَ دلالت می کند، و ہمزہ در اَنْصُرُ: اختیار الف برائے متکلم از آنست کہ او از مبدا مخارج پیدای شود، و متکلم نیز کہے است کہ ابتدائے کلام باو تعلق دارد، پس مناسب شد کہ علامت متکلم ہمیں الف مقرر کردہ شود، بعد از اں حرکتش دادہ بہمزہ بدل کردند، تا تعذر ابتداء بسکون لازم نیاید، و احتمال دارد کہ از جهت استتار انا در وے الف علامت اں کردہ باشند چنانکہ بعضے بآں رفتہ.

و نون در نَنْصُرُ: وجہ تعیین نون برائے علامت متکلم مع الغیر یا آنست کہ در ماضی نیز برائے علامت متکلم مع الغیر مقرر کردہ بودند، و یا آنست کہ ہر گاہ حرفے از حروف مد و لین باقی نماند مضطر شدند بسوے حرف دیگر سوائے نون دیگر را قابل زیادت نیافتند کہ مشابہت تمام بحرف مد و لین دارد؛ لکونھا غنة في الخيشوم كما أنها مدة في الحلق، و بعضے گفتہ: کہ بجهت مناسبت "نحن" نون را علامت قرار دادند.

مذکر خواہ مؤنث خواہ متثنیہ خواہ جمع، وَنَحْنُ دُرُوعٌ مُسْتَمْتَرَةٌ دَائِمًا وَفَاعِلٌ فَعْلٌ سِتٌّ. اما فاعل يَنْصُرُ وَتَنْصُرُ شاید کہ ظاہر باشد چون: يَنْصُرُ زَيْدٌ وَتَنْصُرُ هِنْدٌ، و شاید کہ مستمر باشد چون: زَيْدٌ يَنْصُرُ أَيُّ هُوَ وَهِنْدٌ تَنْصُرُ أَيُّ هِيَ.

فصل

بدانکہ چون در فعل مستقبل حروف ناصبہ یعنی اَنْ و لَنْ و اِذَنْ و كَيْ در آید منصوب گردد، چنانچہ اَنْ اَطْلُبْ و لَنْ اَطْلُبْ اِذَنْ اَطْلُبْ و كَيْ اَطْلُبْ، و نونہائیکہ عوض رفع ست ساقط شوند بنصبہ چون: لَنْ يَطْلُبَا لَنْ يَطْلُبُوا لَنْ تَطْلُبَا لَنْ تَطْلُبُوا و نون در يَطْلُبْنَ و تَطْلُبْنَ بر حال خود باشد، کہ ضمیر فاعل ست.

و اگر حروف جازمہ در فعل مستقبل در آید، حرکت آخر در پنج لفظ بیفتد، در يَطْلُبْ واحد مذکر غائب، و تَطْلُبْ واحد مذکر مخاطب و مؤنث غائب، و اَطْلُبْ و نَطْلُبْ حکایت نفس متکلم، و نونہائیکہ عوض رفع بودہ اند ساقط شوند بجزمے.

خواہ متثنیہ: و گاہے برائے واحد بجہت تعظیم آید چون: ﴿نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ﴾ (یوسف: ۳).
یعنی اَنْ اِلخ: شعر:

اَنْ و لَنْ پس كَيْ اِذَنْ این چہا حرف معتبر نصب مستقبل کنند این جملہ دائم اقتضاء

لَمَّا: شعر:

اِنْ و لَمْ لَمَّا و لام امر و لائی نہی نیز پنج حرف این جازم فعل اند ہر یک بے دعا

و باید دانست کہ لَمَّا نیز در مضارع عمل "لَمْ" کند و بمعنی ماضی گرداند ہچونکہ لیکن نفی لما مستغرق است یعنی از وقت انقضاء تا وقت تکلم ثابت، و غیر منقطع است. بخلاف نفی "لَمْ" کہ محتمل استغراق و عدم آں ہر دو است پس گفتہ نشود: وَلَمَّا يَضْرِبُ زَيْدًا اَمْسٍ لِكِنَّهٗ ضَرَبَ الْيَوْمَ، و نیز "لَمَّا" برائے نفی امرے آید کہ امید وقوع آں باشد چنانکہ گوئی: لَمَّا يَزْكَبُ الْاَمِيْرُ لِمَنْ تَتَوَقَّعُ زَكْوٰتُهٗ. (مولوی عبدالعلی)

وحروفِ جازمہ بیخ اند: لَمْ وَلَمَّا ولام امر ولایئِ نھی و اِنْ شرطیہ، چنانچہ لَمْ یَضْرِبْ لَمْ یَضْرِبَا لَمْ یَضْرِبُوا لَمْ یَضْرِبُوا اِلخ، لَمَّا یَضْرِبْ لَمَّا یَضْرِبَا لَمَّا یَضْرِبُوا اِلخ، لَیَضْرِبْ لَیَضْرِبَا لَیَضْرِبُوا اِلخ، لَا یَضْرِبْ لَا یَضْرِبَا لَا یَضْرِبُوا اِلخ، اِنْ یَضْرِبْ اِنْ یَضْرِبَا اِنْ یَضْرِبُوا اِلخ، ولام امر در شش صیغہ غائب داخل شود، چنانکہ گذشت، و در دو صیغہ متکلم نیز داخل شود چنانکہ لِأَضْرِبْ لِیَضْرِبْ و در شش صیغہ امر مخاطب مجہول نیز داخل شود چنانکہ گوئی: لِتَضْرِبْ لِتَضْرِبَا لِتَضْرِبُوا لِتَضْرِبِي لِتَضْرِبَا لِتَضْرِبْنَ.

فصل

امر مخاطب را از فعل مستقبل مخاطب معلوم گیرند، و طریق اخذ آنست کہ حرفِ مستقبل کہ تاء ست از اول وے اندازند اگر ما بعد حرفِ مضارع متحرک باشد احتیاج بہمزہ نباشد امر بہماں بنا کنند، و حرکتِ آخر و نونِ عوض رفع کہ در مستقبل باشد بوقتے ساقط شود، پس در باب تفعیل امر حاضر بریں وجہ باشد، صَرَّفَ صَرَّفَا صَرَّفُوا صَرَّفِي صَرَّفَا صَرَّفْنَ، و بریں قیاس بود در باب مفاعلتہ چوں: ضَارِبٌ ضَارِبَا ضَارِبُوا اِلخ، و در باب تفاعل گوئی: تَضَارِبٌ تَضَارِبَا تَضَارِبُوا تا آخر، و در باب فَعَلَلَةٌ: دَخَرَجٌ دَخَرَجًا دَخَرَجُوا تا آخر، و اگر ما بعد حرفِ مستقبل ساکن باشد احتیاج افتد بہمزہ وصل؛ زیرا کہ ابتداء بساکن

اِنْ شرطیہ: زائد قید احترام است از اِنْ "اِنْ" کہ مخفف باشد از "اِنْ" مشدود کہ عمل در فعل تکند نحو: ﴿وَ اِنْ تَطَّلِكْ لَمِنْ الْكَادِبِينَ﴾ (الشعراء: ۱۸۶)، و ہمچنین از "اِنْ" نافیہ نحو: اِنْ اَصْرَبْ اِلَّا زَيْدًا.
صَرَّفَ: از تَصَرَّفَ بنا کردند و آخر را وقف نمودند صَرَّفَ شد. صَرَّفُوا: صَرَّفُوا از تَصَرَّفُوا بنا کردند تاء علامت استقبال را افکندند آخر را وقف کردند علامت وقتی سقوط نون اعرابی شد صَرَّفُوا گردید.

ممکن نیست، پس اگر ما بعد آں ساکن ضمه باشد همزه را مضموم گردانند، و حرکت آخر و نون عوض رفع را بوقف بیکنند چون:

أَنْصُرُ	أَنْصُرَا	أَنْصُرِي	أَنْصُرُوا	أَنْصُرَا	أَنْصُرْنَ
----------	-----------	-----------	------------	-----------	------------

و اگر ما بعد ساکن فتح باشد یا کسره همزه را مکسور گردانند و آخر را موقوف چون:

أَعْلَمُ	أَعْلَمَا	أَعْلَمِي	أَعْلَمُوا	أَعْلَمَا	أَعْلَمْنَ
وَاضْرِبْ	وَاضْرِبَا	وَاضْرِبِي	وَاضْرِبُوا	وَاضْرِبَا	وَاضْرِبْنَ

و چون همزه وصل متصل شود بما قبل خود ساقط گردد در عبارت و تلفظ، و در کتابت باقی ماند چون فَاطِلْبٌ ثُمَّ اطْلُبْ.

فصل

مجموع افعال برد و نوع است: لازم و متعدی، لازم آنست که از فاعل تجاوز نکند و بمفعول به نرسد چون: ذَهَبَ زَيْدٌ وَقَعَدَ عَمْرٌو،

ممکن نیست: گفته شود: چه وجه دارد در زیادت همزه برائے ابتداء؟ جواب: همزه اقوی است؛ لکنه من اعلیٰ المخارج، اگر پرسند؛ چرا همزه را خاص کردند از میان حروف حلق؟ جواب: همزه مشابیهت بحرف علت دارد. اگر پرسند چرا فاء را حرکت ندادند؟ جواب: اگر فتح میدادند التباس می آمد بماضی و بکسره هم بلغت بعضی و بضمه در بعض مواضع خروج از ضمه بکسره، و بعض دیگر را حمل نمودند. مضموم گردانند: چه اگر کسره دهند لازم آید خروج کسره بسوئے ضمه در نحو: أَنْصُرُ اِزَانِكْهَ حَرْفِ سَاكِنِ وَاسِطِ ضَعِيفِ مِی بَاشِدْ پَسِ گُویَا كَالْعَدَمِ اسْتِ، و بعضی گفته اند: که ضمه و کسره بنا بر اتباع عین است، و چون اتباع در فتح از جهت التباس بمشکل ممکن نبود لاجرم در آنجا نیز کسره دادند از آنکه اصل ست در تحریک ساکن. ما بعد ساکن: از آنکه اصل در حروف سکون ست و تحریک ساکن بکسره می شود. بمفعول به نرسد: قید مفعول به برائے آنست که لازم و متعدی در اقتضای مفاعیل اربعه باقیه برابرند، و ما به الفرق همیں ست.

ومتعدی آنست کہ از فاعل در گذرد و بمفعول بہ برسد چوں: ضَرَبَ زَيْدٌ عَمْرًا، و فعل لازم را بہمزہ افعال یا بتضعیف عین تفعیل یا بحرف جر متعدی سازند چوں: أَذْهَبْتُ زَيْدًا وَفَرَّحْتُهُ وَذَهَبْتُ بِزَيْدٍ وَانْطَلَقْتُ بِهِ.

فصل

چوں فعل را از برائے مفعول بنا کنند در ماضی ثلاثی مجرد فاعلے فعل را بضم کنند، و عین فعل را بکسر چوں: نُصِرَ نَصِيرًا نُصِرُوا تا آخر، و ضَرِبَ ضَرْبًا ضُرِبُوا تا آخر، و عَلِمَ عَلِيمًا عَلِمُوا تا آخر، و مُنِعَ مُنْعًا مُنِعُوا تا آخر، و حُسِبَ حُسْبًا حُسِبُوا تا آخر، و شَرِفَ شَرَفًا شَرِفُوا تا آخر،

ومتعدی آنست: بدانکہ طریق تعدیہ ہفت ست سہ ازاں در کتاب مذکور ست اما چہار باقیہ پس یکے ازاں الف مفاعلت است چوں: جَلَسَ زَيْدٌ وَجَالَسْتُ زَيْدًا، دوم بنائے فعل بر فَعَلٌ يَفْعَلُ برائے غلبہ چوں: كَارَمَنِي فَكَرَمْتُهُ أَي غَلَبْتُهُ فِي الْكِرَامِ. سوم: بنائے فعل از استفعال برائے طلب یا نسبت بسوئے شے چوں: اسْتَخْرَجْتُ الْمَالَ أَي طَلَبْتُ خُرُوجَهُ، وَاسْتَحْسَنْتُ زَيْدًا أَي نَسَبْتُهُ إِلَى الْحُسْنِ، چہارم تضمین چوں: لَا أَتُوكَ جُهْدًا أَي لَا أَمْنَعُكَ جُهْدًا.

فاعلے فعل را: وجہ این تغیر در مجہول بنا بر آنست کہ ہر گاہ تغیر در معنی واقع شد، و اصل آنست کہ لفظ را نیز متغیر نمایند وقت تغیر معنی، لہذا از فَعَلٌ فَعِلَ آوردند نہ بسوئے سائر اوزان دیگر کہ سکون عین و فتح و ضمہ آں باشند، زیرا کہ این ہمہ در اوزان اسم یافتہ می شود بخلاف فَعِلَ کہ در اسم نادر الوقوع ست، و واجب آنست کہ در صورت تغیر بوزن مابس نشود کہ در ضدش یعنی اسم یافتہ شود و اگر فَعِلَ بالعکس کردندے لازم می آمد خروج از کسرہ بسوئے ضمہ کہ بسیار اثقل ست از خروج ضمہ بسوئے کسرہ، و فائدہ حذف نمودن فاعل و قیام مفعول بہ بجائے آں باغراضہ ست شتی یکے ازاں تعظیم فاعل ست نحو: ضَرِبَ اللَّصُّ إِذَا ضَرَبَهُ الْكَبِيرُ. دوم تخفیر آں نحو: طَعِنَ الْأَمِيرُ إِذَا طَعَنَهُ الْحَقِيرُ، و امثال این کہ ذکرش بطول می انجامد.

و عَلِمَ: بدانکہ مصنف رحمہ اللہ در اینجا تسبیلاً للمبتدئین بسط را بکار بستہ و احقر قاعدہ مختصر ماضی مجہول بیان می کند حفظش باید کرد پس بدانکہ ماضی اگر زائد از سہ حرف ست اولش اگر تائے زائدہ است آن تاء و ما بعدش را مضموم کنندہ ما قبل آخر را مکسور چوں: تُعْهَدُ وَتُذْخِرُ جَ ویا ہمزہ وصل پس ضمہ دہند ہمزہ و حرف ثالث را چوں: اُنْفَعِلَ وَاسْتُنْفَعِلَ، و اگر بیچ یکے ازینا در اولش نباشد پس اولش را ضمہ دہند، و ما قبل آخرش را کسرہ چوں اُكْرِمَ وَدُخِرَ جَ إلخ.

ودر باب افعال ہمزه را مضموم و عین فعل را مکسور کنند چوں: اُكْرِمَ اُكْرِمًا اُكْرِمُوا تا آخر،
 و ہمچنین در باب مفاعلة لیکن چوں فاء مضموم شود الف منقلب گردد بواو چوں: ضُورِبَ ضُورِبًا
 ضُورِبُوا تا آخر، ودر باب تفاعل تاء و فاء مضموم کنند و عین مکسور چوں: تُعْهَدُ تُعْهَدًا
 تُعْهَدُوا تا آخر، و الف تفاعل نیز منقلب گردد بواو چوں: تُعْوَدُ تُعْوَدًا تُعْوَدُوا تا آخر، ودر
 باب افتعال ہمزه و تاء مضموم شوند، و عین مکسور چوں: اُكْتَسِبَ اُكْتَسِبًا اُكْتَسِبُوا تا آخر، ودر
 باب انفعال ہمزه و فاء مضموم شوند و عین مکسور چوں: اُنْصُرِفَ اُنْصُرِفًا اُنْصُرِفُوا تا آخر، ودر
 باب افعلال ہمزه و عین مضموم شوند، و لام اول مکسور چوں: اُحْمَرُ اُحْمَرًا اُحْمَرُوا تا آخر، ودر
 باب استفعال ہمزه و تاء را مضموم کنند و عین را مکسور چوں: اُسْتُخْرِجَ اُسْتُخْرِجًا اُسْتُخْرِجُوا تا
 آخر، ودر باب افعللال ہمزه و عین مضموم شوند و الف منقلب گردد بواو و لام اول مکسور چوں:
 اُحْمُورًا اُحْمُورًا اُحْمُورُوا تا آخر، ودر باب فعللة فاء مضموم شود و لام اول مکسور چوں: دُخْرِجَ
 دُخْرِجًا دُخْرِجُوا تا آخر، ودر باب تفعّل تاء و فاء مضموم شوند و لام اول مکسور چوں: تُدْخِرْجَ
 تُدْخِرْجًا تُدْخِرْجُوا تا آخر، ودر باب افعللال ہمزه و عین مضموم شوند، و لام اول مکسور چوں:
 اُحْرُنِجِمَ اُحْرُنِجِمًا اُحْرُنِجِمُوا تا آخر، ودر باب افعللال ہمزه و عین مضموم شوند و لام اول
 مکسور چوں: اُقْشِعِرَ اُقْشِعِرًا اُقْشِعِرُوا تا آخر.

فصل

چوں فعل مستقبل را از برای مفعول بنا کنند حرف استقبال را بضم کنند اگر مضموم نباشد.....

همزه: زیرا که ضمہ فاء ممکن نیست ورنہ ہمزه بیکار شود، و ضمہ ہمزه فقط کہ در معرض زوال است کافی نیست لہذا تاء را نیز مضموم
 کردند. و تاء مضموم: زیرا کہ در صورت ضمہ تاء فقط لازم آمدے تغییر عارض با وجود اصلی، و آن در معرض زوال است.

اما او در جمع مذکر بیفتند؛ زیرا کہ ضمہ دلالت می کند بر واو، و یاء در مخاطبہ مؤنث بیفتند؛ زیرا کہ کسرہ دلالت می کند بر یاء، و در جمع مؤنث الف فاصلہ در آوردند، تا فاصلہ باشد میان نون تاکید و میان نون جمع مؤنث، کہ ضمیر ست، و ہر جا کہ نون تاکید ثقیلہ در آید نون تاکید خفیفہ نیز در آید، الا در تشنیہ مذکر و مؤنث، و در جمع مؤنث چوں: **أَطْلُبُنْ أَطْلُبُنْ أَطْلُبُنْ لَا تَطْلُبُنْ لَا تَطْلُبُنْ لَا تَطْلُبُنْ**.

فصل

اسم فاعل از ثلاثی مجرد بر وزن فاعل آید غالباً چوں: **طَالِبٌ طَالِبَانِ طَالِبُونَ طَالِبَةٌ طَالِبَاتٌ طَالِبَاتٌ** و گاہ باشد کہ بر وزن فعیل آید چوں: **شَرُفٌ يَشْرَفُ شَرَفًا وَ شَرَافَةٌ فَهُوَ شَرِيفٌ**. و بر وزن فَعَلٌ نیز آید چوں: **حَسَنٌ يَحْسُنُ حُسْنًا فَهُوَ حَسَنٌ**، و بر وزن فَعَالٌ و فَعِلٌ و فَعُولٌ و فَعَالٌ ہم آید چوں: **جَبَانٌ وَ حَشِينٌ وَ صَعْبٌ وَ ذَلُولٌ وَ شَجَاعٌ** و بر وزن

بزدل درشت تند رام شد دلیر

اما او در جمع مذکر بیفتند؛ اما در افتادن واو و یاء شرط آنست کہ مدہ باشد پس از جهت التقائے ساکنین صورۃ در آن مدہ و نون تاکید بیفتند، و اگر نہ و او را حرکت ضمہ دهند چوں: **إِخْشَوْنُ**، و یاء را حرکت کسرہ چوں **إِخْشِينُ**، و همچنین نونہائے اعرابی را حذف کنند از آنکہ ما قبل این نون مبنی می باشد، و در بنا و اعراب تضادست، لہذا علاقتش را از لفظ حذف کنند، اگر گوئی: و او یاء را چہ از جهت التقائے ساکنین حذف کردند؟ حال آنکہ اجتماع ساکنین علی حدہ کہ عبارت از بودن ساکن اول مدہ و ثانی مدغم ست در کلام عرب بسیار واقع است، گوئیم: آری، لیکن چوں ضمہ و کسرہ بر محذوف دلالت می کرد حاجت ذکر او یاء نماند، و در تشنیہ بر فتح اکتفاء نکرده الف را محذوف ناسختند؛ لالتباس بینہ و بین الواحد. فائدہ: در فرق اسم فاعل و صفت مشبہ و مبالغہ، پس بدانکہ این ہر سہ در معنی فاعل مشترک ند، اما اسم فاعل برائے حدوث آید، و صفت مشبہ و مبالغہ برائے دوام، اگر گوئی: کہ این فرق کار آمدنی نیست؛ زیرا کہ اسم فاعل از غیر ثلاثی نیز برائے ثبوت و دوام آید، گوئیم: کہ شرط کرده اند در صفت مشبہ کہ صیغہ او مخالف باشد با اسم فاعل تا آنکہ **طَالِقٌ وَ حَائِضٌ** را صفت مشبہ گوئید، اگر چہ بمعنی ثبوت آمده، می گوئید: کہ استعمال آنها برائے ثبوت بطریق مجازست، و از غیر ثلاثی اسمیکہ بمعنی ثبوت مخالف بصیغہ فاعل باشد نیافتہ اند تا صفت مشبہ گفته شود، اما فرق در صفت مشبہ و مبالغہ این ست کہ اگر از فعل لازم آید آن را صفت مشبہ گوئید، و اگر از متعدی باشد مبالغہ نامند، اگر گوئی: کہ مصنف **رَحْمَنٌ** کہ از رَجَمَ متعدی ست در اوزان صفت شمار کرده، گوئیم: کہ فعل لازم اعم ست از آنکہ در اصل وضع باشد یا اورا لازم کرده باشد، و درین جا ہم گودر اصل متعدی بود، لیکن چون اشتقاق این صفت از آن کردند مضموم العین نموده لازم گردانیدند، کذا فی "الفاقی" و غیرہ.

فَعْلَانٌ نِيزَ آيِدِ چوں رَحْمَنٌ، و ہر چہ برین وز نہا آمده است آنرا مشبہ خوانند.

فصل

بدانکہ صیغہ فَعَالٌ مبالغہ را بود در فاعل چوں: رَجُلٌ ضَرَابٌ وَامْرَأَةٌ ضَرَابٌ مذکر و مؤنث در
وے یکساں ست، و فَعُولٌ نیز مبالغہ را بود چوں: رَجُلٌ طَلُوبٌ اِمْرَأَةٌ طَلُوبٌ، و گاہ باشد کہ تاء
زیادہ کنند برائے زیادت مبالغہ چوں: رَجُلٌ عَلَامَةٌ وَامْرَأَةٌ عَلَامَةٌ وَرَجُلٌ فَرُوقَةٌ وَامْرَأَةٌ فَرُوقَةٌ،
و مِفْعَالٌ وَ مِفْعِيلٌ وَ فَعِيلٌ نیز مبالغہ را بودند مذکر و مؤنث در و یکساں ست چوں: رَجُلٌ مِفْضَالٌ
وَ اِمْرَأَةٌ مِفْضَالٌ وَ رَجُلٌ مِئْطِيقٌ وَ اِمْرَأَةٌ مِئْطِيقٌ وَ رَجُلٌ شَرِيْرٌ وَ اِمْرَأَةٌ شَرِيْرٌ، و فَعَالٌ نیز مبالغہ را
بود چوں: رَجُلٌ طَوَالٌ وَ اِمْرَأَةٌ طَوَالٌ.

فصل

اسم مفعول از ثلاثی مجرد بروزن مَفْعُولٌ آید چوں: مَضْرُوبٌ مَضْرُوبَانِ مَضْرُوبُونَ تا آخر.

مبالغہ: آیات:

مُبَالِغٌ كَالْحَدِيْرِ رَحْمَنٌ بِالْمِفْضَالِ مِئْطِيقٌ رَجِيْمٌ مَجْزَمٌ ضُحْكُهُ صَبُوْرٌ ثُمَّ صِدِيْقٌ
عُحَابٌ وَ الْكُبَّارُ اَيْضًا وَ كُبَّارٌ وَ عَلَامٌ وَ قُدُوْسٌ وَ قِيَوْمٌ وَ كَافِيَةٌ وَ فَارُوْقٌ
وَ تَاءٌ زَيْدٌ فِيْهِ لَيْسَ لِلتَّائِيْتِ حُدٌّ هَذَا وَ لَمْ يُفْرَقْ بِنَاءِ فِيْهِ تَذَكِيْرٌ وَ تَائِيْتٌ

پس این اوزان مبالغہ را از انجا کہ بیش تر از اسم ہر چیزیکہ باشد وزنے بنا کنند بر شخصیکہ ملا بس آن چیز ست از ملحقات اسم فاعل
دانند، چوں کاسِ بروزن قَاصِ اَيِ دُوْ كِسْوَةِ و مَاءٌ دَافِقٌ دُوْ دَفِقِ و خَلِيْلٌ گفتمہ: کہ از آنست طَالِقٌ وَ حَائِضٌ اَيِ ذات طلاق
و حیض. (مولوی عبد العلی آسی) ضَرَابٌ: بفتح اول و تشدید راء بر درم سکہ زنده.

اسم مفعول: اگر گوئی: قید غالباً دریں جا چرا ترک کرد، و حال آنکہ ذکرش ضرور بود؛ زیرا کہ گاہے بروزن فعلیل و فاعل چوں:
قتیل و وُدُوْدٌ نیز آید؟ جواب: عدم ذکر این قید از دو وجہ ست: یکے اعتماد بر ذکر این قید در ماسبق در بحث اسم فاعل. دوم:
قلت مجیء این اوزان در اسم مفعول بخلاف اسم فاعل کہ بہ نسبت اسم مفعول بروزن غیر فاعل ہم کثیر الوجود ست.

فصل

اسم فاعل از ثلاثی مزید و از رباعی مجرد و مزید فیہ چون فعل مستقبل معلوم آن باب باشد، چنانکہ میم مضموم بجائے حرف استقبال نہادہ شود، و ما قبل آخر مکسور گردد اگر مکسور نباشد چون: مُکْرَمٌ وَمُدْحَرْجٌ وَمُتَدَحْرِجٌ، و اسم مفعول چون فعل مستقبل مجہول آن باب باشد، چنانکہ میم مضموم بجائے حرف استقبال نہادہ شود و ما قبل آخر مفتوح شود چون: مُکْرَمٌ وَمُدْحَرْجٌ وَمُتَدَحْرِجٌ و مجموع این دانستہ شود، إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى .

فصل

معتل فاء از باب فَعَلَّ يَفْعَلُّ نیامدہ است، و مثال واوی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ می آید. الْوَعْدُ وَعَدَهُ کردن، ماضی معلوم: وَعَدَ وَعَدَا وَعَدُوا تا آخر، چنانکہ در صحیح دانستہ شد ازین جهت اورا مثال گویند یعنی مانند صحیح ست در حق احتمال حرکات و سکنات، و صرف مستقبل معلوم: يَعِدُ يَعِدَانِ يَعِدُونَ تا آخر، اصل يَعِدُ يُوْعَدُ بود و واقع شد میان یائے مفتوح و کسرہ لازم، و اورا حذف.....

فعل مستقبل: وگاہے بر غیر این وزن نیز آید چنانچہ يَفَعُّ از اِيفَاعُ بمعنی گواہیدن، و مُسْنَبٌ بفتح ہاء اسم فاعل اَسْنَبَ بمعنی اَسْرَعَ وَسَبَقَ و از أَحَسَّ حَسَّاسٌ و از اَلَمْ أَلَيْمٌ. و ما قبل آخر مفتوح شود: و در بعض نسخ بعد این "اگر مفتوح نباشد" نیز یافتہ می شود خدا یا بر قید اتفاقی حمل کردہ شود، الا بفتح مضارع مجہول نیست کہ ما قبل آخرش مفتوح باشد.

وَعَدَ: صرف صغیر:

وَعَدَ يَعِدُ وَعَدَا وَعِدَّةٌ وَمِيعَادًا فَهُوَ وَاِعْدٌ وَوُعِدَ يُوْعَدُ وَعَدَا وَعِدَّةٌ وَمِيعَادًا فَذَاكَ مَوْعُودٌ مَا وَعَدَ مَا وَعِدَ لَمْ يَعِدْ لَمْ يُوْعَدْ لَا يَعِدُ مَا يُوْعَدُ لَنْ يَعِدَ لَنْ يُوْعَدَ الْأَمْرُ مِنْهُ عِدٌّ لِيُوْعَدَ لِيَعِدَ لِيُوْعَدَ النَّهْيُ عَنْهُ لَا تَعِدْ لَا تُوعَدْ لَا يَعِدُ لَا يُوْعَدُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَوْعِدٌ وَمَوَاعِدٌ وَمَوْعِدٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مِيعَدٌ وَمَوَاعِدٌ وَمَوْعِدٌ وَمِيعَدَةٌ وَمَوَاعِدٌ وَمَوْعِدٌ وَمِيعَادٌ وَمَوَاعِدٌ وَمَوْعِدٌ أَعْمَلُ التَّفْضِيلِ مِنْهُ أَوْعَدُ أَوْعِدُ الْمُؤْنِثُ مِنْهُ وُوعِدِي وُوعِدِي.

کردند. برائے ثقالت یَعْدُ شد، و با تاء و همزه و نون نیز انداختند. برائے موافقتِ باب.

امر حاضر معلوم:

عِدْ	عِدَا	عِدُوا	عِدِي	عِدَا	عِدْنَ
------	-------	--------	-------	-------	--------

بانون ثقیله:

عِدْنَ	عِدَانَّ	عِدْنَّ	عِدْنَّ	عِدِنَّ	عِدَانَّ
--------	----------	---------	---------	---------	----------

بانون خفیفه:

عِدْنَ	عِدْنَ	عِدْنَ
--------	--------	--------

امر غائب معلوم:

لِيَعِدْ	لِيَعِدَا	لِيَعِدُوا
----------	-----------	------------

تا آخر بانون ثقیله و خفیفه نیز بر اں وجه که دانسته شد، و حال بآلم و لَمَّا و اِنْ شرطیه چنان ست که در صحیح دانسته شد، و با لَنْ ناصبه: لَنْ يَّعِدَ لَنْ يَّعِدَا لَنْ يَّعِدُوا تا آخر، ماضی مجهول: وُعِدَ وُعِدَا وُعِدُوا تا آخر بر قیاس مجهول صحیح، مستقبل مجهول: يُوعَدُ يُوعِدَانِ يُوعِدُونَ تا آخر و او باز پس آمد؛ زیرا که کسرہ بیفتاد، اسم فاعل: وَاَعِدْ وَاَعِدَانِ وَاَعِدُونَ تا آخر، اسم مفعول: مَوْعُودٌ مَوْعُودَانِ مَوْعُودُونَ تا آخر.

مثال یائی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ المیسر: تمار با نختن، ماضی معلوم: يَسَرَ يَسِرَا يَسِرُونَ تا آخر،

موافقت باب: اگر گفته شود: اصل در حمل آنست که حمل کرده شود قلیل بر کثیر پس چرا ارتکاب غیر اصل نمودند؟ گوئیم: که مقصود تخفیف در کلام ست، و او حاصل نمی شود مگر بهمین طریق، اگر گوئی: چرا در یُوَعِدُ مجهول و او برائے تبعیت یَعِدُ حذف نکردند؟ جواب: مجهول مغایر معروف ست، بخلاف اخوات وے موافقت در معروفیت. عد: در اصل اِوَعِدُ بود و او را بجهت موافقت مضارع حذف کردند بعده همزه که بجهت تعذر ابتداء بسکون آورده بودند چون ابتداء بسکون نماند همزه را نیز حذف کردند عد شد.

مستقبل معلوم: یَسِرُ یَسِرَانِ یَسِرُونَ تا آخر، امر حاضر معلوم: اِیَسِرَ اِیَسِرَانِ اِیَسِرُونَ تا آخر، بانون ثقیلہ: اِیَسِرَنَّ اِیَسِرَانَّ اِیَسِرَنَّ تا آخر، بانون خفیفہ اِیَسِرَنَّ اِیَسِرَنَّ اِیَسِرَنَّ، امر غائب معلوم: لَیَسِرَنَّ لَیَسِرَانَّ لَیَسِرَنَّ، اسم فاعل و اسم مفعول بر قیاس صحیح، ماضی مجہول: یُسِرَ یُسِرَانَّ، مستقبل مجہول: یُسِرُ یُسِرَانَّ. مثال واوی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الوَجَلُ: ترسیدن وَجَلَ یُوجَلُ وَجَلًا فهو وَاجِلٌ فذاک مَوْجُولٌ الأمر منه اِیَجَلُ. مثال واوی از باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الوضع: نہادن وَضَعَ یَضَعُ وَضَعًا فهو وَاضِعٌ فذاک مَوْضُوعٌ الأمر منه ضَعُ. واز باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الوَرْمُ: آما سیدن وَرِمَ یَرِمُ وَرَمًا فهو وَارِمٌ الأمر منه رِمَ مثل عَدَّ. واز باب فَعَلَ یَفْعَلُ، الوَسم:

یَسِرُ: بدویاء علی المذہب الصحیح، وبعضے یائے ثانی را حذف کنند حملاً علی الواوی، اما قلیل ست، وبعضے واو را بالف بدل کنند و یَاعَدُ و یَأَسِرُ خوانند و آن نیز قلیل ست. اِیَجَلُ: در اصل اِوَجَلُ بود و اوساکن ما قبلش مکسور آن و او را بیاء بدل کردند. یَضَعُ: در اصل یَوْضَعُ بود و او واقع شد در میان یائے مفتوح و کسرہ تقدیری و این ثقیل بود آن و او را انداختند، بعدہ کسرہ ضاد را بفتح بدل کردند برائے رعایت حرف حلق یَضَعُ شد، اگر گوئی: چرا در یَعَدُ و اخوات اور رعایت حرف حلق نہ نمودند؟ جواب: فتح برائے حرف حلق سماعی ست. ضَعُ: در اصل اَوْضَعُ بود و او را از جهت موافقت مضارع اَقْلَنَدُ، و ہمزہ کہ بجهت تحذیر ابتداء بسکون آورده بودند چون ابتداء بسکون نماند، ہمزہ را نیز اَقْلَنَدُ.

الوِسم: باید دانست کہ اَلْوَسْمُ بمعنی نشان کردن و داغ نہادن از باب ضَرَبَ یَضْرِبُ آمدہ، کذا فی "القاموس" و "الصراح" و "المختب" بریں تقدیر مضارعش یَسِمُ مثل یَعَدُ بخذف او خواهد آمد نہ یَوْسُمُ، و دخولش دریں باب کَرَمٌ بھیج وجه صحیح نمی تواند شد زیرا کہ خاصیت این باب صفت خلقی و امر طبعی ست یعنی فعل از نفس طبیعت صادر می شود و موصوفش بریں مجہول و مخلوق بود چون سوائے طبع چیزی دیگر در آن دخل نیست لامحاله لازم و غیر منقک باشد، کذا صرح ابن الحاجب، و حال آن کہ وسم متعدی ست و نیز از لازم صیغائے مجہول و مفعول چنانکہ دریں باب مذکور شد نمی آید، شاید کہ مغالطہ از تحریف قلم نا سخین روادادہ شد نہ از مصنف علام - قدس سرہ الشریف -؛ لآنہ سید ارباب النحو و التصریف، و راہل علم و فن، چنانکہ علو پایہ معلوماش اوج گرائے تحقیقات علمیہ است مثل آفتاب روشن، و اگر رجوع بہ نسخ قلمیہ قدیمہ کردہ آید غالب کہ عبارت ازیں باب این چنینی باشد، اَلْوَسَامَةُ خور و شدن و سَمٌ یَوْسُمُ و سَامَةٌ فهو و سَمٌ الأمر منه اُوسِمُ الخ کہ در کتب لغت معتبرہ مثل "قاموس" و "صراح" و "منتہی الارب" و "منتخب" و غیرہ اَلْوَسَامُ و اَلْوَسَامَةُ بمعنی نیکو رو و خوبصورت شدن از باب کرم نوشته است و دریں ضعف طبعی است چنانکہ خاصیت این باب مذکور شد، فافہم. (مولوی عبدالعلی آسی)

داغ نهادن و سَمَّ یوسم و سَمًّا فهو و اسم و ذاك مَوْسُومُ الامر منه اَوْسَمُّ والنهي عنه لَا تَوْسَمُ.

فصل

در اجوف واوی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ، الْقَوْلُ: گفتن ماضی معلوم: قَالَ قَالَ قَالُوا إلخ، قَالَ در اصل قَوْلَ بود و او متحرک ما قبل او مفتوح و او را بالف بدل کردند قَالَ شد، همچنین تا قَالَتَا، وَقُلْنَا در اصل قَوْلْنَا بود چون و او الف شد بالتقاء ساکنین بیفتاد قُلْنَا شد فتحه قاف را بضمه بدل کردند تا دلالت کند که عین فعل که افتاده است و او بود نه یا، مستقبل معلوم: يَقُولُ يَقُولَانِ يَقُولُونَ تا آخر يَقُولُ در اصل يَقُولُ بود، ضمه بر او ثقیل بود نقل کرده بما قبل دادند يَقُولُ شد و در يَقُلْنَ وَتَقُلْنَ و او بالتقاء ساکنین بیفتاد، امر حاضر معلوم: قُلْ قُولَا قُولِي قُولَا قُلْنَ، اصل قُلْ أَقُولُ بود ماخوذ از تَقُولُ، ضمه بر او ثقیل بود نقل کرده بما قبل دادند، و او بالتقاء ساکنین بیفتاد، أَقُلْ شد، بحرکت قاف از همزه وصل مستغنی شدند همزه نیز بیفتاد قُلْ شد، و ترارسد که گوئی: قُلْ از تَقُولُ ماخوذست چون تا انداخته شد و لام بوقفه ساکن گشت و او بالتقاء ساکنین بیفتاد قُلْ شد امر غائب معلوم: لِيَقُلْ لِيَقُولَا لِيَقُولُوا تا آخر، نهی غائب: لَا يَقُلْ لَا يَقُولَا لَا يَقُولُوا تا آخر، امر حاضر بانون ثقیله: قُولَنَّ قُولَانَّ قُولَنَّ تا آخر، بانون خفیفه: قُولَنَّ قُولَنَّ قُولَنَّ،

الْقَوْلُ: صرف صغیر:

قَالَ يَقُولُ قَوْلًا فَهَوَ قَائِلٌ وَقَوْلِيْلٌ وَقِيلَ يَقَالُ قَوْلًا فَذَاكَ مَقُولٌ وَمَقِيْلٌ لَمْ يَقُلْ لَمْ يَقُلْ لَا يَقُولُ لَا يَقَالُ الْأَمْرُ مِنْهُ قُلْ لِيَقُلْ لِيَقُلْ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقُلْ لَا تَقُلْ لَا يَقُلْ لَا يَقُلْ الظرف مِنْهُ مَقَالٌ وَالآلَةُ مِنْهُ مَقُولٌ وَمَقَوْلَةٌ وَمَقْوَالٌ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَقَاوِيلٌ وَمَقَاوِيلٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مُقَيِّلٌ وَمُقَيِّلَةٌ وَجَاءَ مُقَيَّبٌ وَمُقَيَّبَةٌ وَالتَّصْحِيحُ، أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَقْوَالٌ وَالْمَوْثُ مِنْهُ قَوْلِيٌّ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَقَاوِيلٌ وَقَوْلٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَقِيْلٌ وَقَوْلِيْلٌ.

لِيَقُلْ: در اصل لِيَقُولُ بود ضمه بر او و او شوار داشته نقل کرده بما قبل دادند اجتماع ساکنین شد میان و او و لام و او افتاد.

امر غائب بانون ثقیلہ: لَيَقُولَنَّ لَيَقُولَنَّ لَيَقُولَنَّ تا آخر، در نہی: لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ تا آخر، ونون خفیفہ: لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ لَا يَقُولَنَّ، در قَوْلَنَّ وَلَيَقُولَنَّ وَلَا يَقُولَنَّ واو باز پس آمد؛ زیرا کہ التقاء ساکنین نماند، ماضی مجهول: قِيلَ قِيلًا قِيلُوا تا آخر، قِيلَ در اصل قَوْلَ بود، کسرہ بر واو ثقیل بود بقاف دادند بعد سلب حرکت قاف قَوْلَ شد، واو ساکن ما قبل او مکسور، پس واو منقلب شد بیاء، واو از قُلَنَّ تا آخر بالتقاء ساکنین افتاد، ضمہ اصل قاف باز آمد صورت معلوم و مجهول امر یکے شد اصل قُلَنَّ معلوم قَوْلَنَّ ست، واصل قُلَنَّ مجهول قَوْلَنَّ، واصل قُلَنَّ امر اَقُولَنَّ، مستقبل مجهول: يُقَالُ يُقَالَانِ يُقَالُونَ تا آخر، يُقَالُ در اصل يُقَوْلُ بود واو متحرک ما قبل او حرف صحیح ساکن، حرکت واو نقل کردہ بقاف دادند واو در اصل متحرک بود اکنون ما قبل وے مفتوح گشت آل واورا بالف بدل کردند يُقَالُ شد، ہمچنین در دیگر الفاظ، ودر يُقُلَنَّ الف بالتقاء ساکنین بیفتاد، امر غائب مجهول: لَيُقَلَّ لَيُقَالَا لَيُقَالُوا تا آخر، نہی غائب مجهول لَا يُقَلَّ لَا يُقَالَا لَا يُقَالُوا تا آخر، اسم فاعل قَائِلٌ قَائِلَانِ قَائِلُونَ تا آخر، قَائِلٌ در اصل قَائِلٌ بود، چون واورا در فعل ماضی بالف بدل کردند، در اسم فاعل نیز چنینی کردند، والف را حرکت کسرہ دادند، قَائِلٌ شد،

واو باز پس آمد: اگر گوئی: چرا در دَعَتَا واو باز نیاوردند با وجودے کہ التقاء ساکنین دریں جا نیز نماندہ؟ جواب: گویم اعتبار حرکت ما قبل ضمیر فاعل وحقے لازم است کہ حرف ما قبل موضوع بر سکون نباشد چنانچہ لام قَوْلَا کہ موضوع بر حرکت بود اما چون حرف ما قبل موضوع بر سکون بود لازم نیست، چون تائے دَعَتَا؛ زیرا کہ حرف است، واصل در حرف بناء ست، واصل در بنا سکون ست، اگر گفته شود: در اَخْرَقُوْلَنَّ ضمیر نیست تا حرکت لام را لازم گفته شود، جواب میدہم: قَوْلَنَّ محمول ست بر قَوْلَا؛ لا شتراکہما فی وجوب فتحة ما قبل لختہما. (نور محمد تقی)

حرکت کسرہ دادند: اگر کسی گوید: کہ الف قبول حرکت نمی کند پس چگونہ بوی کسرہ دادند؟ جواب: مراد قوم ازینکہ الف قبول حرکت نمی کند بوصف الف است، وبعدا از تحریک الف نمی ماند، بلکہ ہمزہ می گردد، وہمزہ قابل حرکت ست.

اسم مفعول مَقُولٌ مَقُولَانِ مَقُولُونَ تا آخر، مَقُولٌ در اصل مَقُولٌ بود ضمہ بر او و ثقیل بود نقل کرده بما قبل دادند، یک واو بیفتاد، مَقُولٌ شد، پیش بعضی واو اصلی افتاد، بر وزن مَقُولٌ شد، و پیش بعضی واو زائدہ افتاد بر وزن مَفْعَلٌ شد.

فصل

اجوف یائی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ. البَيْعُ: فروختن و خریدن، ماضی معلوم: بَاعَ بَاعًا بَاعُوا تا آخر، اصل بَاعَ يَبِعُ بود، یاء متحرک ما قبل وے مفتوح یاء را بالف بدل کردند، بَاعَ شد، و در بَعْنِ تا آخر چون الف بالتقاء ساکنین بیفتاد فتحہ باء را بکسرہ بدل کردند تا دلالت کند بر اں کہ عین فعل کہ افتادہ است یاء ست نہ واو، مستقبل معلوم: يَبِيعُ يَبِيعَانِ يَبِيعُونَ تا آخر، اصل يَبِيعُ يَبِيعُ بود، کسرہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند، يَبِيعُ شد، و در يَبِيعَنَّ وَتَبِعَنَّ یاء بالتقاء ساکنین افتاد، امر حاضر معلوم: يَبِعْ يَبِيعَا يَبِيعُوا تا آخر، واعلال بر آں قیاس ست کہ در قُلْ گفته شد، بانون ثقیلہ: يَبِيعَنَّ يَبِيعَانَّ يَبِيعُنَّ تا آخر، بانون خفیفہ: يَبِيعَنَّ يَبِيعُنَّ يَبِيعُنَّ، امر غائب: لِيَبِيعَنَّ لِيَبِيعَا لِيَبِيعُوا تا آخر، باثقیلہ گوئی: لِيَبِيعَنَّ لِيَبِيعَانَّ لِيَبِيعُنَّ تا آخر، باخفیفہ: لِيَبِيعَنَّ لِيَبِيعُنَّ لِيَبِيعُنَّ، نہی: لَا تَبِعْ تا آخر، نون ثقیلہ و خفیفہ بر اں قیاس کہ گذشت، ماضی مجہول: يَبِعْ يَبِيعَا يَبِيعُوا تا آخر، یبع در اصل یُبِعُ بود، کسرہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند سلب حرکت ما قبل یَبِعْ شد، و در بَعْنِ صورت معلوم و مجہول،

البیوع: صرف صغیر:

بَاعَ يَبِيعُ يَبِيعَانِ يَبِيعُونَ وَبِيعَ يَبِيعُ يَبِيعَانِ يَبِيعُونَ فَذَلِكَ مَبِيعٌ وَمَبِيعٌ لَمْ يَبِعْ لَمْ يَبِعْ لَا يَبِيعُ لَا يَبِيعُ الْأَمْرُ مِنْهُ يَبِعْ لِيَبِيعْ لِيَبِيعَنَّ وَنَهْيٌ عَنْهُ لَا تَبِعْ لَا تَبِعْ لَا يَبِيعُ لَا يَبِيعُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَبَاعٌ وَالْآلَةُ مِنْهُ مَبِيعٌ وَمَبِيعَةٌ وَمَبِيعٌ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَبَايِعُ وَمَبَايِعٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مَبِيعٌ وَمَبِيعَةٌ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَيْبِعُ وَالْمَوْثُ مِنْهُ بُوَعَى وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا أَبَايِعُ وَيُبِعُّ وَيُبِيعُ وَأَيْبِعُ وَيُبِيعِي. اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِكَاتِبِهِ وَلِمَنْ سَعَى فِيهِ وَلِوَالِدَيْهِمْ أَجْمَعِينَ.

وامر کے شد، ودر اصل مختلف ست، اصل معلوم بیَعَنَ واصل مجہول یُعِنَ، واصل امر حاضر اِیَعِنَ بود مستقبل مجہول: یُیَاعِیَانِ یُیَاعُونَ تا آخر بر قیاس یقال۔

فصل

اجوف واوی از باب فَعِلَ یَفْعَلُ الخوف: ترسیدن، ماضی معلوم: خَافَ خَافَا خَافُوا تا آخر، خَافَ در اصل خَوِفَ بود، و او متحرک ما قبل او مفتوح و او را بالف بدل کردند خَافَ شد، خِضَنَ در اصل خَوِفَنَّ بود کسره بر او ثقیل بود، بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل و او بالتقاء ساکنین بیفتاد، خِضَنَ شد، ودرین موضع بیان باب رعایت کردند کہ در اصل فَعِلَ بود نہ دلالت بر محذوف، مستقبل معلوم: یَخَافُ یَخَافَانِ یَخَافُونَ تا آخر، ماضی مجہول: خِيفَ خِيفَا خِيفُوا تا آخر، مستقبل مجہول: یُخَافُ مِنْهُ تا آخر امر حاضر: خَفَّ خَافَا خَافُوا تا آخر، نون ثقیله و خفیفہ بر قیاس گذشتہ، واجوف ازین سہ باب اصول آمدہ ست اسم فاعل از بَاعَ بَائِعٌ، و اسم مفعول مَبِيعٌ کہ در اصل مَبِیوعٌ بود،

و درین موضع: جواب سوال ست کہے گوید: در خِضَنَ و او حذف شد پس نسب آں بود کہ ضمہ دادندے ما قبل او را نہ کسره، مصنف رحمہ اللہ جواب داد، و حاصلش اینکہ: اگرچہ مناسب بود ضمہ بود لیکن التباس می شد بمضموم العین و معلوم نمی شد کہ از مکور العین ست پس رعایت و دلالت باصل باب کہ بکسر عین ست مقدم داشتہ اند از رعایت و او، اگر کہے گوید؛ چرا در قُلْنَ رعایت باب نکردند کہ بفتح عین ماضی ست؟ جواب: فتح فاء بر عین کلمہ دلالت صریحی نہ داشت از اں کہ احتمال بود کہ اصلی باشد، فافہم۔
یُخَافُ مِنْهُ: در آوردن "منہ" دریں جا و در اسم مفعولش اشارہ است بانکہ از لازم بے حرف جر مجہول و مفعول نیاید مقدر باشد خواہ مظهر۔ خَفَّ: در اصل اخْوَفَ بود و او متحرک ما قبلش حرف صحیح ساکن حرکت و او نقل کردہ بما قبل دادند و او را الف کردند اجتماع ساکنین شد و در الف و فاء الف را حذف کردند، و ہمزہ را از جهت استغناء نیز حذف بردند۔
واجوف ازین: اما طَالَ یَطُولُ پس نزد بعضی از نصر ست و نزد منشری از شَرَفَ آمدہ، و خلیل گوید: کہ مشترک ست در فَعَلَ بضم العین و فَعَلَ بفتح العین، و لهذا یجیء النعت طائل و طویل۔

ضمہ بر یاء ثقیل بود نقل کرده بما قبل دادند، پیش بعضی یا افتاد مَبِوعٌ شد، بعدہ او را یاء کردند، ما قبل یاء مکسور کردند، تا مشتبہ نشود باجوف واوی مَبِيعٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ، و پیش بعضی او را زائدہ افتاد مَبِيعٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ ضمہ باء بکسرہ بدل کردند مَبِيعٌ شد بر وزن مَفْعَلٌ، اسم فاعل از خَافَ خَائِفٌ بر قیاس قَائِلٌ، اسم مفعول مَخُوفٌ مِنْهُ کہ در اصل مَخُوفٌ بود یکے از دو واو افتاد چنانکہ در مَقُولٌ گفته شد.

فصل

ناقص واوی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الدُّعَاءُ وَالدَّعْوَةُ: خواندن، ماضی:

دَعَا	دَعَوَا	دَعَوَا	دَعَتْ	دَعَتَا	دَعَوْنَ	دَعَوْتَ
دَعَوْتُمَا	دَعَوْتُمْ	دَعَوْتِ	دَعَوْتُمَا	دَعَوْتُنَّ	دَعَوْتُ	دَعَوْنَا

اصل دَعَا دَعَوَ بود او متحرک ما قبل وے مفتوح و او را بالف بدل کردند دَعَا شد، و اصل دَعَوَا دَعَوُوا بود او بالف مبذل شد، و الف بالتقاء ساکنین افتاد دَعَوَا شد بر وزن فَعَوَا، و اصل

ضمہ بر یاء: نزد اہل حجاز این تعلیل است اما پیش بنو تمیم مَبِيعٌ است باثبات یاء و حذف او و این قیاس مطرد است نزد ایشان کہ او را حذف کنند برائے آنکہ ثقیل ترست، و می گویند: مَقُولٌ، و یاء را سلامت دارند و می گویند: مَبِيعٌ.

الدعاء: صرف صغیر:

دَعَا يَدْعُو دُعَاءً وَدَعْوَةً فَهُوَ دَاعٍ وَدُوَيْعٌ وَدُعِيٌّ يُدْعَى دُعَاءً وَدَعْوَةً فَهُوَ مَدْعُوٌّ وَمُدْعِيٌّ لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعَ مَا دَعَا مَا دُعِيٌّ لَا يَدْعُو لَا يَدْعَى لَنْ يَدْعُو لَنْ يُدْعَى الْأَمْرُ مِنْهُ أَدْعُ لِتَدْعَ لِيَدْعُ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَدْعُ لَا تَدْعُ لَا يَدْعُ لَا يَدْعُ الظَّرْفُ مِنْهُ مَدْعَى وَالْآلَةُ مِنْهُ مَدْعَى مِدْعَاةٌ وَمِدْعَاءٌ وَالْجَمْعُ مِنْهُمَا مَدَاعٍ وَمَدَاعِيٌّ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مُدْعِعٌ وَمُدْعِيٌّ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَدْعَى وَالْمَوْثُ مِنْهُ دُعَوَى الْجَمْعُ مِنْهُمَا أَدَاعٍ وَدُعَى وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أُدْعِيٌّ وَدُعِيٌّ.

مبذل شد: اگر کسی گوید: چرا لام فعل را از جهت التقاء ساکنین بحذف خاص کردند؟ جواب: ساکن ثانی ضمیر فاعل است و الضمیر لا بحذف.

دَعَتْ دَعَوْتُ بود چون واو بالف بدل شد الف بالتقائے ساکنین بیفتاد دَعَتْ شد بر وزن فَعَتْ
والف در دَعَتْ افتاد بالتقائے ساکنین؛ زیرا که حرکت تاء اصلی نیست که در واحد ساکن بوده
است، دَعُونَ بر اصل خود ست بر وزن فَعَلْنَ و همچنین باقی الفاظ تا آخر بر اصل خود اند، مستقبل
معلوم: يَدْعُوْ يَدْعُوَانِ يَدْعُوْنَ تا آخر، اصل يَدْعُوْ يَدْعُوْ بود ضممه بر واو ثقیل بود بیفتاد يَدْعُوْ
شد، و همچنین ست حال تَدْعُوْ اَدْعُوْ نَدْعُوْ، وَيَدْعُوَانِ وَتَدْعُوَانِ بر اصل خود اند، وَيَدْعُوْنَ جمع
مذکر اصلش يَدْعُوْنَ بود ضممه بر واو ثقیل بود بیفتاد واو که لام فعل بود بالتقائے ساکنین بیفتاد
يَدْعُوْنَ شد، بر وزن يَفْعُوْنَ، وَيَدْعُوْنَ وَتَدْعُوْنَ جمع مؤنث بر اصل خود ست بر وزن يَفْعَلْنَ
وَتَفْعَلْنَ، وَتَدْعُوْنَ در اصل تَدْعُوْنَ بود، کسره بر واو ثقیل بود، بما قبل دادند، بعد از سلب حرکت
ما قبل واو بالتقائے ساکنین بیفتاد، تَدْعُوْنَ شد، بر وزن تَفْعِيْنَ چون حرف ناصبه در آید گوئی:
لَنْ يَدْعُوَ لَنْ يَدْعُوَا لَنْ يَدْعُوَا تا آخر، و نونهایکه عوض رفع اند از هفت لفظ ساقط شوند، بنصبه،
و نون ضمیر بر حال خود باشد، و اگر جازمه در آید گوئی: لَمْ يَدْعُ لَمْ يَدْعُوا لَمْ يَدْعُوا لَمْ يَدْعُوا
بجزرے افتاد، و نونهایکه عوض رفع اند نیز بیفتند، و نون ضمیر بر حال خود باشد.

امر حاضر:

أَدْعُ	أَدْعُوا	أَدْعُوا	أَدْعِي	أَدْعُوا	أَدْعُونَ
--------	----------	----------	---------	----------	-----------

لَنْ يَدْعُوَ: بدانکه حرف "لَنْ" نزد جمهور نحات و سیبویه بسیط یعنی غیر مرکب است بخلاف خلیل و کسانی که مرکب از "لا" و "إن" گویند، و نزد فراء "لا" بود الف بنون بدل شد، غرض که این حرف برائے تاکید نفی مستقبل می آید، و ازینجا است که باسین و سوف جمع نشوند، و همچنین ست باقی نواصب در اکثر، و آل پیوسته بمحمول شود متصل باشد بخلاف کسانی و فراء که فصل ال را به قسم و به معمول معمولش هم جائز دارند، مثل: لَنْ وَاللَّهِ أَكْرَمَ زَيْدًا وَلَنْ زَيْدًا أَكْرَمَ، فافهم.

دَاعٍ در اصل دَاعُوٌّ بود، و او در چہارم جا افتاد و ما قبل او مکسور بیاء بدل کردند، و ضمہ بر یاء ثقیل بود انداختند، یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، دَاعٍ شد، و چون الف و لام در آری یاء باقی ماند، چنانکہ گوئی: الدَّاعِي، و در دَاعِيَانٍ و او یاء شد، دَاعُونٌ کہ اصلش دَاعُوْنٌ بود، و او یاء شد، ضمہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند، بعد از سلب حرکت ما قبل، یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، دَاعُونٌ شد بر وزن فَاعُونٌ، اسم مفعول: مَدَعُوٌّ مَدَعُوَانٍ مَدَعُوْنٌ اِلخ، مَدَعُوٌّ در اصل مَدَعُوْوٌ بود، و او اول را در دوم ادغام کردند مَدَعُوٌّ شد، ناقص یائی از باب فَعَلَ يَفْعَلُ الرَّمِيُّ: تیر انداختن، ماضی معلوم: رَمِيَ رَمِيًا رَمَوًا رَمَتَ رَمْتًا رَمِيْنًا تا آخر، ماضی مجہول: رُمِيَ رُمِيًا رُمُوَاتًا آخر، مستقبل معلوم: يَرْمِي يَرْمِيَانٍ يَرْمُوْنَ تا آخر، واحد مؤنث مخاطبہ و جمع وے یکسانست، لیکن جمع بر اصل خودست بر وزن تَفْعِلُنَّ، و واحد در اصل تَرْمِيْنٌ بود کسرہ بر یاء ثقیل بود انداختند، یاء کہ لام فعلست بالتقاء ساکنین بیفتاد، تَرْمِيْنٌ شد بر وزن تَفْعِيْنٌ چون ناصبہ در آید گوئی: لَنْ يَرْمِيَّ، و چون

بالتقاء ساکنین: یعنی توین ویاء اگر کہے گوید: چراتوین را بالتقاء ساکنین حذف نکردند؟ جواب میدہم: توین علامت اسم متمکنست و العلامة لا تحذف مگر وقتیکہ نائب مناب داشتہ، و آل سہ چیزست اضافت و الف لام و نون تشنیہ و جمع، یا گویم: توین حرف صحیحست ویاء حرف علت، و حرف علت لائق بحذفست نہ حرف صحیح، یا گویم: توین خفیفست ویاء ثقیل و خفت مطلوبست در کلام، و ایضا اگر توین را حذف می کردند التباس بواحد مخاطبہ امر باب مفاعلة لازم می آمد، و ترامی رسد کہ گوئی: و او در طرف بعد کسرہ افتاد آل و او را یاء کردند ویاء را بالتقاء ساکنین حذف کردند، دَاعٍ شد.

رَمِيَّ: صرف صغیر:

رَمِيَ يَرْمِي رَمِيًا فَهُوَ رَامٌ وَرُوَيْمٌ وَرُمِيٌّ يَرْمِي رَمِيًا فَذَلِكَ مَرْمِيٌّ وَرُمِيْمِيٌّ لَمْ يَرْمِ لَمْ يَرْمِ مَا رَمِيَ مَا رَمِيَ لَا يَرْمِي لَا يَرْمِي لَنْ يَرْمِي لَنْ يَرْمِي لَنْ يَرْمِي الْأَمْرُ مِنْهُ اِرْمِ لِتَرْمِ لِتَرْمِ لِتَرْمِ وَالنَّهْيُ عَنْهُ لَا تَرْمِ لَا تَرْمِ لَا تَرْمِ لَا يَرْمِ الْظَرْفُ مِنْهُ مَرْمِيٌّ وَالْأَلَّةُ مِنْهُ مِرْمِيٌّ وَمِرْمَاءٌ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مُرْمِيٌّ وَمُرْمَاءَةٌ وَرُمِيْمِيٌّ وَالتَّجْمَعُ مِنْهُمَا مَرَامٌ وَرَمَامِيٌّ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَرْمِيٌّ وَالمَوْثُ مِنْهُ رُمِيًّا وَالتَّجْمَعُ مِنْهُمَا أَرَامٌ وَرُمِيٌّ وَالتَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَرْمِيٌّ وَرُمِيًّا.

جازمہ در آید گوئی: لَمْ يَزِمِ يَابْجَرْمِ يَسْفِتْدُ، چنانچہ واو در لَمْ يَدْعُ، امر حاضر:

اَزِمِ	اَزِمِيَا	اَزِمُوَا	اَزِمِي	اَزِمِيَا	اَزِمِيْنَ
--------	-----------	-----------	---------	-----------	------------

بانون ثقیلہ اَزِمِيْنَ تا آخر بانون خفیفہ اَزِمِيْنَ اَزْمُنْ اَزْمِنْ، مستقبل مجہول يُزِمِي يُزِمِيَانِ يُزْمُونُ تا آخر بر قیاس یدعی، اسم فاعل:

رَامِ	رَامِيَانِ	رَامُونْ	رَامِيَّةٌ	رَامِيْتَانِ	رَامِيَاتٌ
-------	------------	----------	------------	--------------	------------

اسم مفعول: مَزِمِيٌّ مَزِمِيَانِ مَزِمِيُونٌ تا آخر، مَزِمِيٌّ در اصل مَزْمُوِيٌّ بود. بروزن مَفْعُولٌ، واو ویاء در یک کلمہ جمع شدند، و سابق ساکن بود واو را یاء کردند ویاء را در یاء ادغام نمودند، و میم را برائے مناسبت یاء کسرہ دادند، مَزِمِيٌّ شد، ناقص واوی از باب فَعَلٌ يَفْعَلُ الرَّضِيُّ وَالرَّضْوَانُ: خشنود شدن و پسندیدن، ماضی معلوم: رَضِيَّ رَضِيًّا رَضُوا تا آخر، اصل رَضِيَّ رَضُوَ بود، واو بود در طرف و ما قبل او مکسور، واو را بیاء بدل کردند، رَضِيَّ شد، و رَضُوا در اصل رَضُوا بود واو برائے کسرہ ما قبل یاء شد رَضِيُّوا شد، بعدہ ضمہ بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل یاء بالتقائے ساکنین بیفتاد رَضُوا شد. بروزن فَعُوَا، ماضی مجہول: رَضِيَّ رَضِيًّا رَضُوا. بر قیاس رُضِيَّ تا آخر، مستقبل معلوم: يَرُضِيَّ يَرُضِيَانِ يَرُضُونُ تا آخر واو را یاء کردند ویاء را الف واحد مخاطبہ و جمع مخاطبات ایجاد صورت موافق اند، و در تقدیر مخالف اصل تَرَضِيْنَ واحد مَوْنُثٌ تَرَضِيْنَ بر

رَضُوا: صرف صغیر از یں باب ناقص بر قیاس دَعَا يَدْعُوَاست. يَرُضِيَّ: يَرُضِيَّ در اصل يَرُضُوُ بود واو در موضع ثالث بود اکنون در رابع واقع شد، و حرکت ما قبل مخالف واو بود، واو را یاء کردند بعدہ قاعدہ یاقتند یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند، يَرُضِيَّ شد بجهویدعی.

تَرَضِيْنَ: در اصل تَرَضُوْنِ بود واو واقع شد در رابع، و حرکت ما قبلش مخالف بود بیاء بدل کردند، بعدہ یاء متحرک ما قبلش مفتوح یاء را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد در الف ویائے ضمیر الف را حذف کردند تَرَضِيْنَ شد.

وزن تَفْعَلِينَ بود، وَتَرَضِينَ جمع مؤنث بر وزن تَفْعَلْنَ بر اصل ست، مستقبل مجهول: يُرَضِي تا آخر، ناقص یائی نیز از باب الْخَشْيَةِ: ترسیدن، ماضی معلوم: خَشِيَ خَشِيًا خَشُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يَخْشِي يَخْشِيَانِ يَخْشُونَ ہجو یَرْضِي، ناقص واوی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الرَّحْوَةُ: ست شدن، ماضی معلوم: رَحُوا رَحُوا رَحُوا، رَحُوا در اصل رَحُوا بود، ماضی مجهول: رُحِيَ بر قیاس دُعِيَ مستقبل معلوم: يَرْحُو يَرْحَوَانِ يَرْحُونَ تا آخر، مستقبل مجهول: يُرْحِي ہجو يُدْعَى، ناقص یائی از باب فَعَلَ يَفْعُلُ الرَّعْيُ وَالرَّعَايَةُ: چرانیدن و نگاه داشتن، ماضی معلوم: رَعَى رَعِيَ رَعَوْا تا آخر، مستقبل معروف: يَرْعَى يَرْعِيَانِ يَرْعُونَ تا آخر، امر حاضر: ارْضِ ارْضِيَا ارْضُوا تا آخر، بانون ثقیلہ: ارْضِينَ ارْضِيَانِ ارْضُونَ ارْضِيَانِ ارْضِيَانِ بانون خفیفہ: ارْضِينَ ارْضُونَ ارْضِينَ و ہم بریں قیاس:

إِحْشَ	إِحْشِيَا	إِحْشُوا	إِحْشِي	إِحْشِيَا	إِحْشِينَ
وَارْعَ	ارْعِيَا	ارْعُوا	ارْعِي	ارْعِيَا	ارْعِينَ

خَشُوا: در اصل خَشِيُوا بود ضمہ بریاء ثقیل داشته نقل کرده بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل اجتماع ساکنین شد در میان یاء و واو، یاء افتاد، خَشُوا شد. معلوم: صرف صغیر این ابواب ناقص یائی ہجور می یَرْمِي، و ناقص واوی ہجودعا يَدْعُو است. (مولوی انور علی) يَخْشُونَ: در اصل يَخْشِيُونَ بود یاء متحرک ما قبلش مفتوح، یاء را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و واو، الف را حذف کردند یخشون شد.

رَحُوا: ضمہ بر واو دشوار داشته ساکن کردند و با اجتماع ساکنین حذف نمودند رَحُوا شد. ارْضِ: ارْضِ در اصل ارْضُوا بود، واو در رابع افتاد و حرکت ما قبل مخالف آں بود، واو را یاء کردند و یاء را بجز مے ساقط کردند ارْضِ شد.

ارْضُونَ: در اصل ارْضُونَ بود، واو را یاء بدل کردند، و یاء را بافتتاح ما قبل بالف و الف را با اجتماع ساکنین حذف نمودند ارْضُونَ شد اجتماع ساکنین شد در واو ضمیر و نون تا کید، واو را حرکت ضمہ دادند از آنکہ ضمہ اصل ست در تحریک واو، چنانکہ کسرہ در یاء و این ہر دو بعد فتحہ ثقیل نیست، ارْضُونَ شد، و ہمچنین ست ارْضِينَ صیغہ واحد مؤنث.

امر از تَرْخُوْا:

أُرْخُ	أُرْخُوا	أُرْخُوا	أُرْخُوا	أُرْخُوا	أُرْخِينِ
--------	----------	----------	----------	----------	-----------

بُجُوْ اُدْعُ، اسم فاعل: رَاضٍ وَخَاشٍ وَرَاحٍ وَرَاحٍ بِرِ قِيَاسِ دَاعٍ وَرَامٍ، اسم مفعول: مَرَضِيٌّ وَمَحْشِيٌّ وَمَرْعِيٌّ وَمَرْخُوٌّ بِرِ قِيَاسِ مَرْمِيٍّ وَمَدْعُوٌّ، ناقص از باب فَعَلٍ يَفْعَلُ نِيَامِدَه است.

ای حسب بحسب

فصل

لفیف مفروق از سه باب آید، اول: از باب فَعَلٍ يَفْعَلُ چوں: الْوَقَايَةُ: نگاه داشتن، ماضی معلوم: وَقَى وَقَيَا وَقَوَا إلخ. بر قیاس رَمَى، مستقبل معلوم: يَقِيّ يَقِيَانِ يَقُوْنَ تا آخر، یقی در اصل یوقی

رَاضٍ: یعنی رَاضٍ وَرَاحٍ بُجُوْ دَاعٍ در اصل رَاضُوٌّ وَرَاحُوٌّ وَدَاعُوٌّ بود، و او در رابع افتاد، و حرکت ما قبل مخالف بودیاء کردند، و یاء را با اجتماع ساکنین حذف کردند، رَاضٍ وَرَاحٍ وَدَاعٍ شد. وَخَاشٍ: یعنی خَاشٍ وَرَاحٍ بُجُوْ رَامٍ در اصل خَاشِيٌّ وَرَاعِيٌّ بود، ضمّه بر یاء دشوار داشته، ساکن کردند، و یاء را با اجتماع ساکنین حذف نمودند.

مَرَضِيٌّ: مَرَضِيٌّ در اصل مَرَضُوٌّ بود، و او را؛ رَعَايَةُ لِلْبَابِ، بیاء بدل کردند، مَرَضُوٌّ شد، بعده او و یاء یکجا بهم آمدند، و اول آنها ساکن بود، و او را یاء کردند، و یاء را در یاء ادغام نمودند، و ضمّه ضاد را بکسره بدل کردند برائے مناسبت یاء، مَرَضِيٌّ شد، اگر گوئی: چرا قاعده مطرده را ترک کرده بر قیاس مَدْعُوٌّ ادغام نکردند، و راه شد و زرقند؟ گویم: که چوں و او در جمیع تصاریف این باب مثل ماضی و مضارع و معروف و مجهول و اسم فاعل بیاء بدل کرده بودند، سزاوار آن شد که در اسم مفعول نیز بیاء بدل نمایند، تا حکم باب مختلف نگردد، و فاضل بر جندی گفته: که هر ناقص و اوی که بر وزن فَعَلٍ بکسر العین باشد در اسم مفعولش جائز است که ادغام کنند، و مَرَضُوٌّ گویند: و جائز است که بیاء بدل کنند و مَرَضِيٌّ گویند، و این الفصح و اشهر است.

وَقَى: صرف صغیر:

وَقَى يَقِيّ وَ قَيَا فَهُوَ وَاوِيّ وَ وُقِيّ وَ وُقِيّ وَ قِيَا فَذَاكَ مَوْقِيّ وَ مَوْقِيّ لَمْ يِقْ لَمْ يَوْقِ مَا وَقَى مَا وَقَى لَا يَقِيّ لَا يَوْقِيّ لَنْ يَقِيّ لَنْ يَوْقِيّ الْأَمْرُ مِنْهُ قَ لَتَوْقِ لِيْقِ لِيَوْقِ وَ النَّهْيُ عَنْهُ لَا تَقِ الظَّرْفُ مِنْهُ مَوْقِ وَ الْآلَةُ مِنْهُ مِيْقِيّ وَ مِيْقَاةُ وَ مِيْقَاءُ وَ الْجَمْعُ مِنْهُمَا مَوَاقِيّ وَ مَوَاقِيّ وَ التَّصْغِيرُ مِنْهُمَا مَوْقٍ وَ مَوْقَاةُ وَ مَوْقِيّ أَفْعَلُ التَّفْضِيلُ مِنْهُ أَوْقِيّ وَ الْمَوْنُثُ مِنْهُ وَقِيَا وَ الْجَمْعُ مِنْهُمَا أَوْاقٍ وَ وَقِيّ وَ التَّصْغِيرُ مِنْهُمَا أَوْقِيّ وَ وَقِيَا.

و صرف صغیر ابواب دیگر برین قیاس آید.

بود، واو افتاد چنانچه در یَعْدُ، وضمه یاء افتاد چنانکه در یَزْمِي، پس حکم واو این حکم واو مثال است، و حکم یاء او حکم یائے ناقص دارد با ناصبه گوئی: لَنْ يَّقِيَ الْخِ، و با جازمه گوئی: لَمْ يَقِ لَمْ يَقِيَا لَمْ يَقُوا تا آخر، اسم فاعل: وَاقٍ وَاقِيَانٍ وَاقُونَ تا آخر، اسم مفعول: مَوْجِيٌّ چوں: مَرْمِيٌّ.

امر حاضر:

قِ	قِيَا	قُوا	قِي	قِيَا	قِيْن
----	-------	------	-----	-------	-------

بانون ثقیله:

قِيْن	قِيَان	قُن	قُن	قِيَان	قِيْن
-------	--------	-----	-----	--------	-------

بانون خفیفه:

قِيْن	قُن	قُن
-------	-----	-----

باب دوم: فَعِلَ يَفْعَلُ الْوَجِيُّ: سوده شدن سم ستور، ماضی معلوم: وَجِيَ وَجِيًّا وَجُوًّا بر قیاس رَضِيَ، مستقبل معلوم: يَوْجِي چوں يِرْضِي، امر حاضر: اِجِ اِجِيًّا اِجُوًّا تا آخر بر قیاس اِرْضَ، بانون ثقیله: اِجِيْنٌ بر قیاس اِرْضِيْنٌ، بانون خفیفه: اِجِيْنٌ اِجُوْنٌ اِجِيْنٌ، اسم فاعل: وَاجٍ چوں رَامٍ، اسم مفعول: مَوْجِيٌّ چوں: مَرْمِيٌّ.

باب سوم: فَعِلَ يَفْعَلُ الْوَلِيُّ: نزدیک شدن،

ق: "ق" در اصل اَوْقِي بود و او را بموافقت مضارع حذف کردند، و آخر را با مر ساکن کردند، علامت سکون سقوط حرف علت شد اِقِ شد، همزه که بسبب تعذر ابتداء بساکن آورده بودند چون آن تعذر بر طرف شد همزه را حذف کردند "ق" شد، و تراسد که از تقیی بنا کنی، تاء را حذف کنی و یاء را بوقتی ساقط نمائی "ق" ماند.

قُوا: از تَقْوُن بنا کردند تا علامت مضارع را حذف کردند و آخر را وقف نمودند نون اعرابی افتاد قُوا شد. و جُوا: در اصل وَجِيُوًّا بود و ضمّه بر یاء دشوار داشته نقل کرده ماقبل دادند بعد سلب حرکت ماقبل و یاء را با اجتماع ساکنین حذف کردند و جُوا شد.

ماضی معلوم: وَلِيَّ وَلِيًّا وَلُوا چوں رَضِي، مستقبل معلوم: يَلِيَّ يَلِيَانِ يَلُونَ چوں يَقِي۔
 لفیف مقرون از دو باب آید اول: از باب فَعَلَ يَفْعَلُ چوں الطِّيُّ: پيچیدن، ماضی معلوم:
 طَوَى طَوِيًّا طَوَوْا بر قیاس رَمَى، مستقبل معلوم: يَطْوِي يَطْوِيَانِ يَطْوُونَ چوں يَزْمِي، امر
 حاضر: اطوِ اطويًا اطووا چوں اِزَمِ اِزْمِيَا اِزْمُوا، اسم فاعل: طَاوِ طَاوِيَانِ اِلْحِ چوں رَامِ، اسم
 مفعول: مَطْوِيَّ مَطْوِيَانِ مَطْوِيُونَ تا آخر۔

باب دوم: فَعَلَ يَفْعَلُ چوں الطِّيُّ: گرسنه شدن، ماضی معلوم: طَوِيَّ طَوِيًّا طَوَوْا تا آخر،
 مستقبل معلوم: يَطْوِي يَطْوِيَانِ يَطْوُونَ تا آخر، امر حاضر: اطوِ چوں اِرْضِ، اسم فاعل: طَاوِ
 چوں رَاضِي، اسم مفعول: مَطْوِيَّ تا آخر۔ مہموز الفاء صحیح از باب فَعَلَ يَفْعَلُ الأَمْرُ: فرمودن،
 ماضی: أَمَرَ أَمْرًا أَمَرُوا تا آخر، مستقبل: يَأْمُرُ يَأْمُرَانِ يَأْمُرُونَ تا آخر، چنانچہ در صحیح دانستہ شد، امر
 حاضر: أَوْمَرُ أَوْمَرًا أَوْمَرُوا تا آخر، اصل أَوْمَرُ أَوْمَرُوا، دو ہمزہ جمع شدند، اول مضموم ثانی ساکن،

الطِّيُّ: طَيٌّ در اصل طَوِيٌّ بود و او و یادریک کلمہ بہم آمدند اول آنہا ساکن بود و او را یاءِ کردہ در یاءِ ادغام کردند طَيٌّ شد۔
 طَوَى: در اصل طَوِيٌّ بود بود یاءِ متحرک ما قبلش مفتوح یاءِ را بالف بدل کردند طَوَى شد، و در واو کہ عین کلمہ است این تغلیل
 نکردند از انکہ اجتماع تغلیلین در یک کلمہ از جنس واحد لازم می آمد۔
 طَوِيٌّ: صرف صغیر:

طَوَى يَطْوِي طَوِيًّا فَهُوَ طَاوٍ وَطَوَى وَطَوِيَّ يَطْوِي طَيًّا فَذَلِكَ مَطْوِيٌّ وَمَطْوِيٌّ مَا طَوَى مَا طَوِيَّ لَمْ يَطْوِ لَمْ يَطْوِ لَا يَطْوِي
 لَا يَطْوِي لَنْ يَطْوِي لَنْ يَطْوِي الأَمْرُ مِنْهُ اطوِ لِنُطْوِ لِنُطْوِ لِنُطْوِ وَنَهِيَ عَنْهُ لَا تَطْوِ لَا تَطْوِ لَا يَطْوِ لَا يَطْوِ الظرف منه
 مَطْوَى وَمَطْوَاءٌ وَالتصغير منهما مَطْوِيٌّ وَمَطْوِيَّةٌ وَالتصغير منها مَطْوِيٌّ وَمَطْوِيَّةٌ وَالتصغير منها مَطْوِيٌّ وَالتصغير منها مَطْوِيٌّ
 مِنْهُ طَوِيًّا وَالتصغير منها مَطْوِيٌّ وَالتصغير منها مَطْوِيٌّ وَالتصغير منها مَطْوِيٌّ وَالتصغير منها مَطْوِيٌّ وَالتصغير منها مَطْوِيٌّ

مستقبل معلوم: ودر بعض نسخ بجائے این تصریف قوی بقوی یافتہ می شود فرق این قدرست کہ طوی بطوی ناقص یائی
 ورضی یرضی ناقص واوی بقاعدہ رضی یرضی واوش یاء شد۔ صحیح: مراد بصحیح در اینجا مہموزست فقط بے قران حرف علت۔

ثانی را بواو بدل کردند برائے ضمہ ما قبل، اگر اول مکسور باشد ثانی بپاء بدل شود، چنانکہ در امر حاضر اَدَبَ يَأْدُبُ گوئی: اِدْب، واگر مفتوح بود دوم بالف شود، چنانکہ گوئی: آمَنَ در اصل اَأْمَنَ بود، ہمزہ ثانی بمناسبت حرکت ما قبل الف شد.

مہوز العین صحیح الزَّأْرُ: بانگ کردن شیر زَارَ يَزْعُرُ چوں: ضَرَبَ يَضْرِبُ مہوز اللام صحیح القَرَاءُ: خواندن قرأَ يَقْرَأُ چوں: مَنَعَ يَمْنَعُ. مہوز اللام واجوف يَأْتِي الْمَجِيءُ: آمدن جَاءَ يَجِيءُ مَجِيئًا فَهُوَ جَاءَ وَجِيءُ يُجَاءُ مَجِيئًا فَهُوَ مَجِيءُ الْأَمْرِ جِيءٌ وَالنَّهْيُ لَا تَجِيءُ.

مہوز الفاء وناقص الأتْيُ وَالْإِتْيَانُ: آمدن أَتَى يَأْتِي چوں: رَمَى يَرْمِي، دور امر گوئی: اِئْتِ ہمزہ پاء شد. مہوز العین ومثال الوَأْدُ: زندہ در گور کردن وَأَدَّ يَدُّ چوں: وَعَدَّ يَعْدُ.

مہوز العین ولفيف مقرون اللَوَائِي: وعدہ کردن وَأَى يَأْيِي چوں: وَقَى يَقِي. مہوز الفاء ولفيف مقرون الأَوِي: جائے گرفتن أَوَى يَأْوِي چوں: طَوَى يَطْوِي.

مہوز الفاء ومضاعف الإِمَامَةُ پیشوائی کردن أَمَّ يَوْمٌ چوں مَدَّ يَمُدُّ حکم مضاعف دارد، پس حکم مہوز ہر باب بر قیاس آن باب بود.

جاء: در اصل جَاءَ يَجِيءُ بود بتقدیم پاء بر ہمزہ پاء واقع شد بعد الف فاعل پاء را ہمزہ بدل کردند جَاءَ يَجِيءُ شد، دو ہمزہ جمع آمدند یکے از انہا مکسور ثانی را بپاء بدل کردند جَاءَ يَجِيءُ شد ضمہ بر پاء دشوار داشتہ ساکن کردند اجتماع ساکنین شد در میان پاء و تنوین، پاء را حذف کردند جَاءَ يَجِيءُ شد، این نزد سیبویہ است، واما نزد ظلیل اصل جَاءَ يَجِيءُ بود، ہمزہ را بجائے پاء بردند پس جَاءَ يَجِيءُ شد، ضمہ بر پاء دشوار داشتہ ساکن کردہ بالتقائے ساکنین حذف نمودند.

مَجِيءُ: در اصل مَجِيئَةٌ بود، ضمہ بر پاء ثقیل داشتہ نقل کردہ بما قبل دادند، اجتماع ساکنین شد در میان پاء و واو، واورا بر مذہبے حذف کردند و بر مذہبے پاء مَجِيءُ شد بر قیاس مَجِيئَةٍ. الأَوِي: بضم اول وکسر ثانی.

از سه باب اصول آمده است، اول **فَعَلَ يَفْعَلُ**، چنانکه گذشت، دوم **فَعَلَ يَفْعَلُ** چون: **بَرَّ يَبْرُ بَرًّا** فهو **بَارُّ الأَمْرِ بَرَّ بَرِّ ابْرُرُ**.

سوم **فَعَلَ يَفْعَلُ** چون: **فَرَّ يَفِرُّ**، و در امر واخوات وے ازین دو باب سه وجه جائز است؛ زیرا که ضمه از برائے موافقت عین مستقبل بود ساقط شد، نون ثقیله: **مُدَّنَّ مُدَّانٌ مُدَّنَّ مُدَّانٌ مُدَّنَّ مُدَّانٌ** اُمْدُدْنَا، بانون خفیفه **مُدَّنَّ مُدَّنَّ مُدَّنَّ**، اسم فاعل **مَادَّ مَادَّانِ مَادُّونَ مَادَّةٌ مَادَّتَانِ مَادَّاتٌ**، اسم مفعول **مَمْدُوذٌ مَمْدُوذَانِ مَمْدُوذُونَ** تا آخر.

فصل

بدانکه مصدر میمی واسم مکان و زمان در فعل ثلاثی مجرد از **يَفْعَلُ مَفْعَلٌ** آید چون: **مَشَرَبْتُ** یعنی آشامیدن، و زمان آشامیدن و مکان آشامیدن، و از **يَفْعَلُ** نیز **يَمْجِنِسُ** آید چون: **مَقْتَلٌ** و در چند کلمه اسم زمان و مکان بر وزن **مَفْعَلٌ** است چون: **مَطْلَعٌ وَمَشْرِقٌ وَمَغْرِبٌ وَمَسْجِدٌ وَمَنْبِتٌ، وَمَفْرَقٌ وَمَسْقِطٌ وَمَنْسِكٌ وَمَجْرَزٌ**، و درین جا همه فتح جائز بود، و از **يَفْعَلُ** مصدر میمی **مَفْعَلٌ** آید، و اسم زمان و مکان **مَفْعَلٌ** آید چون: **مَجْلَسٌ مَجْلِسٌ**، و از ناقص و لفیف مطلقا همه **مَفْعَلٌ** آید، و از مثال مطلقا همه **مَفْعَلٌ** چون **مَوْعِدٌ**، و هر چه نه چنین بود اوشاذ باشد.

فَحَّ جائز بود: و **مَنْجِرٌ** و **مَوْفِقٌ** و **مَسْكِنٌ** نیز ازان است که فتح و کسره هر دو جائز است و مصنف رحمه الله ذکر آن نکرده. مطلقا: یعنی خواه از **يَفْعَلُ** بکسر العین باشد یا نه، و خواه لفیف مقرون باشد یا مفروق. (مولوی انور علی) و از مثال: شعر:

ظرف **يَفْعَلُ مَفْعَلٌ** است الا ز ناقص ای کمال غیر **يَفْعَلُ مَفْعَلٌ** آید **دائما** الا مثال شاذ باشد: چون **مِظَنَّةٌ** بکسر ظای معجمه از **نَصَرَ** و اما **مَحْبِرَةٌ** بفتح باء و ضم آن صیغه ظرف بمعنی دوات. و **مَقْبِرَةٌ** بحركات ثلاثه باء، و **مَشْرِقٌ** مثله از قبیل اسم ظرف نیستند اگر چه معنی ظرفیت در آن یافته می شود، کذا **حَقَّقَ** شارح الاصول.

بدانکه مِفْعَلٌ وَمِفْعَلَةٌ وَمِفْعَالٌ برائے آله بود چوں: مِخِيطٌ وَمِفْرَقَةٌ وَمِقْرَاضٌ، وَفَعْلَةٌ برائے مرت بود چوں: ضَرْبَةٌ، وَفِعْلَةٌ برائے ہیأت بود چوں: جِلْسَةٌ، وَفِعْلَةٌ برائے مقدار بود چوں: أُكْلَةٌ، وَفِعَالَةٌ برائے آن چیز آید کہ از فعل ساقط شود چوں كُنَّاسَةٌ وَقَلَامَةٌ وَقِرَاضَةٌ.

بدانکه از مزید ثلاثی و رباعی مجرد و مزید فیہ مصدر میمی و اسم مکان و اسم زمان بروزن اسم مفعول آن باب بود چوں: مُكْرَمٌ وَمُدْحَرَجٌ وَمُتَدَحْرَجٌ.

فصل

بدانکه فَعْلٌ يَفْعَلُ مُشْرُوطٌ سِتٌّ بَآنْكَ عَيْنٌ فَعْلٌ أَوْ يَلَامٌ فَعْلٌ أَوْ حَرَفٌ يَفْعَلُ حَلْقٌ بَآشُدْ، وَأَنْ شَشْ حَرَفٌ سِتٌّ: هَمْزَةٌ وَهَاءٌ وَحَا وَخَاءٌ وَعَيْنٌ وَغَيْنٌ،

مرت بود: بنائے مرت و نوع از فعل ثلاثی مجرد کہ تاء در آخر مصدرش نباشد بر فَعْلَةٌ بَآفَتْحٍ، وَفَعْلَةٌ بَالْكَسْرِ بَآشُدْ، وَآگَر تَاءٌ دَرِ آخِرِش بُودِ بَچُو: نِشْدَةٌ وَرَحْمَةٌ پَسِ رُوزَنِ مَصْدَرِ مُسْتَعْمَلِ آن باب آید، وَازِ غَیْرِ ثَلَاثِيٍّ اِگَر دَرِ مَصْدَرِشِ تَاءٌ بَآشُدْ، پَسِ رِ مَصْدَرِ مُسْتَعْمَلِشِ مِی آید، چوں دَحْرَجَةٌ وَاسْتِقَامَةٌ، وَآگَر تَاءٌ دَرِ آخِرِشِ نَبَآشُدْ دَرِ مَصْدَرِ مُسْتَعْمَلِشِ تَاءٌ زَالِدٌ كَرْدَه شُودْ، چوں اِنْطِلَاقَةٌ وَتَدْحَرَجَةٌ. (مولوی انور علی)

فصل: بدانکه این شروع است در بیان خواص ابواب ثلاثی مجرد چوں این ابواب کثیر الخواص اند احتوائے آن دریں مختصر دشوار بود، لَهَذَا بِالْكَلْمَةِ آفَهَارُ تَرْكِ كَرْدَنْدْ، مَگَرِ خَاصَةً بَابِ فَعْلٌ يَفْعَلُ بَفَتْحِ عَيْنِ مَاضِيٍّ وَمَضَارِعِ كَمَا أَكْثَرُ بِرِ اِذْهَانَ مَبْتَدِيَّانِ دَرِ لُزُومِ اِيْنِ خَاصَةٍ كَمَا اِزْ يَكُ جَانِبِ سِتِّ بَجَانِبِ دِيْگَرِ اشْتِبَاهِ مِی شُودِ لَهَذَا مِی گوید: كَمَا اِيْنِ بَابِ مُشْرُوطٌ سِتٌّ بَآنْكَ بَجَائِ عَيْنِ فَعْلٌ يَلَامٌ فَعْلٌ حَرَفِيٍّ اِزْ حُرُوفِ حَلْقٍ بَآشُدْ تَأْتِلُ اِنْ حَرَفِ حَلْقِيٍّ مَلَاقِيٍّ خَفْتِ كَمَا اِزْ فَتْحِ عَيْنِ عَارِضِ شُدِهْ بِنَمَائِدِ پَسِ مَعْلُومِ شُدِ كَمَا هِرْ گَاهِ مَاضِيٍّ وَمَضَارِعِ رَا بَجَهْتِ فَتْحِ عَيْنِ لِهِنَا خَفْتِ عَارِضِ خَوَابِدِ شُدْ نَا كَزِيْرِ سِتِّ دَرِ اِنْهَآ بُودَنْ حَرَفِيٍّ اِزْ حُرُوفِ حَلْقٍ، نَهْ اِيْنْكَ جَانِيْكَ حَرَفِ حَلْقِيٍّ خَوَابِدِ بُودِ فَتْحِ عَيْنِيْنِ هَمْ ضَرُورِ خَوَابِدِ بُودِ، فَلهَذَا اِيْنِي يَأْتِي رَاشَاذٌ كَقْتَنْدْ، لِحُلُوهِ عَنِ حُرُوفِ الحَلْقِ مَعَ فَتْحِ العَيْنِيْنِ وَدَخَلْ يَدْخُلُ رَا اِزْ اَنْكَ ضَرُورِ غَيْسَتِ كَمَا هِرْ جَا كَمَا حَرَفِ حَلْقِيٍّ بُودِ لَا مَحَالَهْ دَرِ اَنْجَا فَتْحِ بُودِهْ بَآشُدِ چنانكہ وضو شرط نماز است کہ نماز بے وضو یافتہ نمی شود، نَهْ اِيْنْكَ هِرْ جَا كَمَا وَضُوءِ يَافْتَهْ شُودِ نَمَازِ هَمْ بِالضَرُورِ يَافْتَهْ شُودِ؛ زِيْرَا كَمَا جَائِزٌ سِتٌّ كَمَا وَضُوءِ رَا طَوَافٌ وَتَلَاوُتِ قُرْآنِ شَرِيْفِ وَامْثَالِ اِنْ كَرْدَه بَآشُدْ. (مولوی انور علی)

دور مثال ازین باب چون: وَضَعَ يَضَعُ، و او در مستقبل معلوم بیفتاد؛ زیرا که در اصل یَوْضَعُ بوده است چنانکه در یَعِدُ بعده کسره ضاد را بفتح بدل کردند بجهت موافقت حرف حلق بخلاف وَجَلَّ يَوْجَلُّ که او باقی ماند بر حال خود.

باب افعال صحیح ماضی: اُكْرِمَ اَكْرِمًا اُكْرِمُوا تا آخر، مستقبل: يُكْرِمُ يُكْرِمَانِ يُكْرِمُونَ تا آخر، اصل يُكْرِمُ يُأَكْرِمُ بوده است چون در اُكْرِمُ که در اصل اُكْرِمُ بود، دو همزه جمع شدند یکے را از جهت گرانی انداختند، و در باقی الفاظ نیز افتاد جهت موافقت اُكْرِمُ، امر حاضر را از مستقبل مخاطب گیرند، و گویند اُكْرِمَ اَكْرِمًا اُكْرِمُوا تا آخر، و این همزه قطعی است چون بما قبل خود متصل شود ساقط نگردد چون: فَأَكْرِمْ وَتُمْ اَكْرِمْ وَنُونٌ ثَقِيلَةٌ وَخَفِيفَةٌ بِرَأْسِ قِيَاسٍ كَمَا دَانَتْهُ شِدَّةُ اسْمِ فَاعِلٍ: مُكْرِمٌ مُكْرِمَانِ مُكْرِمُونَ تا آخر، اسم مفعول:

دور مثال: جواب سوال است اگر کسی گوید هرگاه فَتَحَ يَفْتَحُ بفتح عین باشد و او از مضارع او چرا حذف نمودند؟ جواب میدهم: که بضع را در استعمال حذف او یافته اند و حذف او نمی شود مگر از کسر عین، پس برائے محافظت قاعده صرفیه فرض کرده اند که اصل او بوضع بود بکسر عین بعد از حذف او کسره را بفتح بدل کردند برائے رعایت حرف حلق ثقیل، چنانچه تقدیر عدل در عَمَرَ برائے وقایت قانون نحو کرده اند، و لازم نیست که این مراعات در هر جامعی دارند، و امثال بعد نیز مفتوح العین نمایند از آنکه مقام هر یک جداگانه است جائے بحسب مقام اعتبار چیزے می کنند، و جائے بمقتضائے محل آن چیز را از اعتبار ساقط می گردانند:

هر سخن وقتی و هر نکته مقامے دارد (مولوی انور علی)

یَأْكُرِمُ: بدلیل آنکه مضارع حاصل می شود زیادت یکے از حروف اتین بر ماضی وے و چون ماضی اُكْرِمَ باثبات همزه قطعی بود لا جرم در مضارع ثابت خواهد بود بخلاف همزات وصل چون: يَفْتَعِلُ وَيَسْتَفْعِلُ که خود بخود از مضارع ساقط می شود. (مولوی انور علی)

اُكْرِمُ: اگر گوئی: که قاعده مطرده است که هر جا دو همزه جمع آیند و یکے از آنها مضموم باشد ثانی را باو بدل می کنند، پس چرا ازین قاعده اعراض کرده بسوئے حذف که نادر الوقوع است رقتند و همزه ثانی را باو بدل نه نمودند؟ جواب: عرب را مهیا ممکن در کلام خود خفت مطلوب می باشد، چنانچه از جمع تکسیر خماسی، و ترخیم هوید است، و هر چند که خفت زائد شود لا محاله اولی خواهد بود، فلذا حذف را بر قلب ترجیح دارند. (مولوی انور علی)

مُكْرَمٌ مُكْرَمَانِ مُكْرَمُونَ تا آخر، غالب در باب افعال تعدیہ فعل ثلاثی مجرد لازم باشد چوں:
 أَذْهَبْتُ زَيْدًا فَذَهَبَ زَيْدٌ وَأَجْلَسْتُ زَيْدًا فَجَلَسَ زَيْدٌ، و شاید کہ بمعنی دخول در وقت باشد
 چوں: أَصْبَحَ زَيْدٌ وَأَمْسَى، و گاه باشد کہ بمعنی رسیدن بہنگام بود چوں: أَحْصَدَ الزَّرْعُ، و بمعنی
 کثرت آید چوں: اَثْمَرَ النَّخْلُ، و بمعنی یافتن چیزے بر صفتے باشد چوں: أَحْمَدْتُ زَيْدًا أَيَّ
 وَجْدَتُهُ مَحْمُودًا، و بمعنی سلب نیز بیاید چوں: أَشْكَيْتُهُ مِثَالَ وَادِي، الإِيْعَادُ: بیم کردن در اصل
 إِوْعَادٌ بود و او ساکن را برائے کسرہ ما قبل بیاء بدل کردند اِیْعَادٌ شد، ماضی معلوم: أُوْعِدَ أَوْعِدَا
 أُوْعِدُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يُوْعِدُ يُوْعِدَانِ يُوْعِدُونَ تا آخر، امر حاضر: أُوْعِدْ أُوْعِدَا أُوْعِدُوا
 إلخ، اسم فاعل: مُوْعِدٌ إلخ، اسم مفعول: مُوْعِدٌ إلخ. مثال یائى الإِیْسَارُ: تو انگر شدن، ماضی
 معلوم: أَيْسَرَ أَيْسَرًا أَيْسَرُوا تا آخر، مستقبل معلوم: يُوسِرُ يُوسِرَانِ يُوسِرُونَ تا آخر، ماضی
 مجهول: أُوَسِّرَ أُوَسِّرًا أُوَسِّرُوا إلخ مستقبل مجهول يُوسِرُ يُوسِرَانِ يُوسِرُونَ إلخ.

امر حاضر:

أَيْسِرُ	أَيْسِرَا	أَيْسِرُوا	أَيْسِرِي	أَيْسِرَا	أَيْسِرْنَ
----------	-----------	------------	-----------	-----------	------------

امر حاضر بانون ثقیله:

أَيْسِرَنَّ	أَيْسِرَانَّ	أَيْسِرُونَ	أَيْسِرِنَّ	أَيْسِرَانَّ	أَيْسِرَنَّا
-------------	--------------	-------------	-------------	--------------	--------------

غالب در باب افعال: یعنی استعمال این باب برائے تعدیہ اکثری است بنسبت خواص دیگر، و بیانش می آید یا بہ نسبت لزوم کہ
 نیز از خواص این باب است چوں: كَبَيْتُهُ فَأَكَبْتُ اِيَّيْهِ وَرَوَّافَقْتُهُمُ اِيَّيْهِمْ وَرَوَّافَقْتُهُمْ اِيَّيْهِمْ.

أَثْمَرَ النَّخْلُ: در بعضی لَحْ أَثْمَرَ الرَّجُلُ و هو یحتمل بالناء الفوقانیة، ای خرما بسیار شدند پیش مرد، و بالثلثة یعنی صاحب
 فرزندان شد مرد. (مولوی انور علی) يُوسِرُ: یوسر در اصل يُیْسِرُ بود، یاء ساکن ما قبلش مضموم یاء را بواو بدل کردند و همچنین
 در أُوَسِّرَ ماضی مجهول، مُوسِرٌ صیغہ اسم فاعل و اسم مفعول. اِیْسِرَانَّ: اگر گوئی: کہ در اِیْسِرَانَّ و امثال آن الف بسبب اجتماع
 ساکنین چرانہفتاد؟ گویم: جائیکہ ساکن اول حرف مدہ یالین بود، و دوم مد غم باشد آنرا اجتماع ساکنین علی حدہ می گویند، و این نزد
 عرب جائزست، چنانچہ در دَابَّةٌ وَخُوَيْصَةٌ، فافهم.

با نون خفیفہ:

أَيْسِرْنَ	أَيْسِرْنَ	أَيْسِرْنَ
------------	------------	------------

امر غائب: لِيُوسِرَ لِيُوسِرًا لِيُوسِرُوا تا آخر، نہی غائب: لَا يُوسِرَ لَا يُوسِرًا لَا يُوسِرُوا تا آخر، اسم فاعل: مُوسِرٌ مُوسِرَانِ مُوسِرُونَ تا آخر، اسم مفعول: مُوسَّرٌ مُوسَّرَانِ مُوسَّرُونَ تا آخر، اجوف واوی الإقَامَةُ: پبای داشتن.

ماضی معلوم: أَقَامَ أَقَامًا أَقَامُوا تا آخر، أَقَامَ در اصل أَقَوْمٌ بود، واو متحرک ما قبل او حرف صحیح ساکن فتح واورا نقل کرده بما قبل دادند، واور در موضع حرکت بود، وما قبل وی مفتوح، واورا بالف بدل کردند، أَقَامَ شد، ودر أَقَمْنَ تا آخر الف بالتقاء ساکنین بیفتاد.

مستقبل معلوم: يُقِيمُ يُقِيمَانِ يُقِيمُونَ تُقِيمُ تُقِيمَانِ يُقِمْنَ تا آخر، يُقِيمُ در اصل يُقِيمُ بود کسرہ بر واو ثقیل بود بما قبل دادند، ورائے کسرہ و او بیاء بدل شد، ودر يُقِمْنَ وَتُقِمْنَ یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، ماضی مجهول: أَقِيمَ أَقِيمَا أَقِيمُوا تا آخر.

مستقبل مجهول: يُقَامُ يُقَامَانِ يُقَامُونَ تُقَامُ تُقَامَانِ يُقَمْنَ تا آخر، امر حاضر: أَقِمْ أَقِيمَا أَقِيمُوا، نون ثقیلہ: أَقِمَنَّ أَقِيمَانِ أَقِيمَنَّ أَقِيمَنَّ أَقِيمَنَّ أَقِيمَنَّ، نون خفیفہ: أَقِيمَنَّ أَقِيمَنَّ أَقِيمَنَّ أَقِيمَنَّ، اسم فاعل: مُقِيمٌ، اسم مفعول: مُقَامٌ، اصل مُقِيمٌ مُقِيمٌ بود بر قیاس يُقِيمُ، اصل مُقَامٌ مُقَوْمٌ بود بر قیاس يُقَامُ، واورا بالف قلب کردند، ودر يُقِمْنَ وَتُقَمْنَ الف بیفتاد، نہی: لَا تُقَمْ، حمد: لَمْ يُقَمْ، یاء بالتقاء ساکنین بیفتاد، نفی: لَا يُقِيمُ، استفہام: هَلْ تُقِيمُ، إقَامَةٌ در اصل إقَوَامًا بود بر وزن إفعَالًا، فتح واورا بما قبل دادند، واولف شد، وبیفتاد عوض او تاء در آخر در آوردند

أَقِمْ: أَقِمْ در اصل أَقَوْمٌ بود و او مکسور ما قبل او حرف صحیح ساکن، حرکت واو نقل کرده بما قبل دادند، واورا از جهت کسرہ ما قبل بیاء بدل کردند اجتماع ساکنین شد میان یاء و میم، یاء را حذف کردند، أَقِمْ شد. (مولوی انور علی)

إِقَامَةٌ شَدَّ، اجوف یائی الإِطَارَةُ: پریدن و پرانیدن، أَطَارَ يُطِيرُ إِطَارَةً فَهُوَ مُطِيرٌ، اسم مفعول:
 مُطَارٌ، امر: أَطِرْ، نَهَى: لَا تُطِرْ، ناقص واوی الإِرْضَاءُ: خوشنود گردانیدن، أَرْضَى يُرْضِي
 إِرْضَاءً الْمُرْضِي الْمُرْضَى، امر: أَرْضِ نَهَى: لَا تُرْضِ نون ثقیله: أَرْضِينَ تَا آخِر، إِرْضَاءٌ در
 اصل إِرْضَاؤٌ بود، واو واقع شد در آخر بعد الف زائده، بدل شد به همزه، و همچنین ست حال واو و یاء
 که بعد الف زائده باشد چون كِسَاءٌ وَرِدَاءٌ که در اصل كِسَاؤٌ وَرِدَاؤٌ بود، لفیف مفروق،
 الإِنْجَاءُ: سوده شدن سم ستور، أَوْجَى يُوجِي إِنْجَاءً فَهُوَ مُوجٌ، امر: أَوْجِ، نَهَى: لَا تُوجِ، لفیف
 مقرون الإِهْوَاءُ: دوست گردانیدن، أَهْوَى يُهْوِي إِهْوَاءً فَهُوَ مُهْوٍ وَأَهْوِي يُهْوِي إِهْوَاءً فَهُوَ
 مُهْوِي، امر: أَهْوِ، نَهَى: لَا تُهْوِ، مضاعف الإِحْبَابُ: دوست داشت، أَحَبَّ يُحِبُّ إِحْبَابًا
 الْمُحِبُّ الْمُحَبُّ، امر: أَحِبَّ أَحِبَّ أَحِبَّ، نَهَى: لَا تُحِبَّ لَا تُحِبَّ لَا تُحِبَّ، مهور

إِقَامَةٌ شَدَّ: [در وقت اضافت حذف کنند چون ﴿وَأَقَامَ الصَّلَاةَ﴾ (الأنبياء: ۷۳)] و از مصادر و افعال این باب که واو یاء دران
 بر اصل ماند، اینست، الإِخْوَاخُ: نیازمند کردن و گشتن، الإِهْوَاخُ: سبکار یافتن کس را و ابله یافتن، الإِزْوَاخُ: بگردیدن آب
 و گنده شدن گوشت، الإِجْوَادُ: نیک کردن، الإِزْوَادُ: نرمی در سیر کردن، الإِسْوَادُ: مہتر زادن و سیاه زادن، الإِخْوَادُ: بجائے
 مہملہ نیک براندن، الإِعْوَارُ: برہنہ شدن و یک چشم زدن، الإِعْوَارُ: درویش شدن و کردن، الإِخْوَاشُ: صید را نگیختن، بر صیاد
 تا بگیرد، الإِخْوَاشُ: برگت نیاوردن حرما، الإِعْوَاضُ: کارر خصم دشوار فرا گرفتن و همچنین: إِزْوَاضٌ وَإِشْوَاكٌ وَالْوَاكُ وَإِخْوَالٌ
 وَإِخْوَالٌ وَإِطْوَالٌ وَإِعْوَالٌ وَإِقْوَالٌ وَإِعْوَاءٌ از واوی، و اما از یائی الإِطْيَابُ: چیزے حلال و پاک آوردن، الإِهْيَاخُ: برانگیختن،
 الإِكْيَاسُ: زیرک زادن، الإِعْيَامُ الإِعْيَالُ الإِخْيَالُ والإِدْيَالُ الإِخْيَارُ الإِزْيَانُ الإِعْيَانُ الإِيْنَانُ، و معنی آنہا در لغت معلوم می
 شود. (مولوی انور علی)

أَرْضَى: در اصل أَرْضَوْا بود و او بود در موضع ثالث، اکنون در رابع افتاد و او رایاء کردند و یاء را بافتتاح ما قبل الف کردند.

أَرْضَى: در اصل أَرْضَوْا بود، واو واقع شد در امر که مجزوم بود بوقف پس آن واو بوقتی افتاد، أَرْضَى شد.

كِسَاؤٌ: و مثال ناقص یائی مصنف ﷺ ذکر کرده از انست، الإِغْنَاءُ: تو انگر کردن، الإِفْنَاءُ: نیست کردن، أَفْنَى يُفْنِي إِفْنَاءً إلخ.

الفاء الإِيمَانُ: گرویدن آمَنَ يُؤْمِنُ إِيْمَانًا، دوہمزہ جمع شدند اول مکسور ثانی ساکن واجب شد قلب دوم بیاء، ودر آمَنَ بالف ودر أُؤْمِنَ بواو، چنانکہ در ما تقدم معلوم شد، ودر يُؤْمِنُ و مُؤْمِنٌ قلب ہمزہ بواو جائزست نہ واجب۔

واجب: آنکہ مصنف ﷺ ذکر کردہ مہوز الفاء واجوف چوں: الإِيَادَةُ: نیر و مند گردانیدن مہوز الفاء، وناقص چوں: الإِيْدَاءُ: آزدن کے را مہوز العین چوں: الإِسْتَارُ: پس خوردہ نگذاشتن مہوز العین و مثال چوں: الإِيْقَازُ: بخشم آزدن، الإِيْقَاسُ: نومید کردن مہوز العین، وناقص چوں: الإِرَاءُ و الإِرَاءَةُ: نمودن، مہوز اللام: الإِنْبَاءُ: خبر دادن، مہوز اللام و مثال چوں: الإِيْمَاءُ: اشارہ کردن، مہوز اللام واجوف چوں: الإِسَاءَةُ: گمان بد بردن بجسی، الإِصْنَاءَةُ: روشن شدن و کردن، مہوز الفاء و لقیف مقرون چوں: الإِيْوَاءُ: بہ آبادے بردن کے را، واللہ اعلم۔ (مولوی انور علی)

تبصره ضروری الحفظ بصیرت افزای حفظ کنندگان

مهور العين و ناقص یائی الإِرَاءُ وَالِإِرَاءَةُ: نمودن اصل الإِرَاءُ الإِرَاءُیُّ بود، یاء بسبب وقوع بعد الف زائده همزه شد، و اصل الإِرَاءَةُ الإِرَاءُیُّ بود، یاء بقاعده مذکور همزه شد، و حرکت همزه متحرکه که بعد ساکن بسکون غیر لازم واقع است نقل کرده بما قبل دادند، و همزه را بر خلاف قیاس برائے تخفیف وجوباً بیگنند، و عوض آن تاء در آخر افزودند الإِرَاءَةُ شد.

ماضی معروف: أَرَى أَرِيًّا أَرُوا أَرَتْ أَرَتًا أَرَيْنَ إِيَّاهُ أصل أَرَى أَرِيًّا بود، حرکت همزه متحرکه واقع بعد ساکن بسکون غیر لازم بما قبل دادند، و همزه را برائے تخفیف بر خلاف قیاس وجوباً بیگنند، و یاء لام کلمه بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گشت، و در جمع مذکر و غائبه الف باجماع ساکنین حقیقه، و در مثنیه غائبه بفر ا هم آمدن، و دو ساکن تقدیری بیفتاد، و در مثنیه مذکر بسبب لزوم التباس ثنی بواحد، و در باقی صیغها بعدم علت قلب یاء الف نگردید.

مضارع معروف: يُرِيُّ يُرِيًّا يُرُونَ تُرِيُّ تُرِيًّا يُرِينُ إِيَّاهُ أصل يُرِيُّ يُرِيًّا بُرُونَ يُكْرِمُ بود، حرکت همزه متحرکه که بعد ساکن بسکون غیر لازم واقع است بما قبل دادند، و همزه را برائے تخفیف بحذف واجب بر خلاف قیاس انداختند، و ضم که حرکت ثقیل است از یاء که حرف علت ضعیف است بجهت ثقل حذف ساختند، و همچنین در تُرِيُّ أَرِيُّ نُرِيُّ، و در جمع مذکر و مخاطبه یاء بعد نقل حرکتش بما قبل بفر ا هم آمدن، و دو ساکن بیفتاد، و در باقی صیغها سوائے حذف همزه بقانون مذکور بوجه عدم علت تغییری نشد.

ماضی مجهول: أَرِيَّ أَرِيًّا أَرُوا أَرَيْتُ أَرَيْتًا أَرَيْنَ تا آخر، أَرِيَّ در اصل أَرِيًّا بود همزه بقانون مذکور بیفتاد، و همچنین در تمامی صیغها، مگر در جمع مذکر غائب یاء بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن نیز ساقط کردند.

مضارع مجهول: يُرِي يُرِيَانِ يُرُونَ تُرِي تُرِيَانِ يُرِينِ إِخ، يُرِي در اصل يُرَأِي بود ہمزه بقانون مذکور بیفتاد و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و همچنین در تُرِي أُرِي نُرِي، و از جمع مذکر و مخاطبہ الف با اجتماع ساکنین نیز ساقط گردید، و در چار تشنیہ بسبب لزوم التباس لفظی بمفرد وقت دخول لَنَ بران، و در ماتی صیغنا بعدم علت اعلال یا الف نگرید.

نفی بلم معروف و مجهول: لَمْ يُرِ لَمْ يُرِيَا لَمْ يُرُوا إِخ بکسر را معروف و بفتح آن مجهول، یاء مکسور از معروف و الف از مجهول بسبب لم افتاد، و تخفیف ہمزه و اعلال صیغنا بقوانین سابق.

امر حاضر معروف: أَرِ أَرِيَا أَرُوا أَرِي أَرِيَا أَرِينِ، أَرِ در اصل أَرِي بُرُونِ أَرِي بُرُونِ، ہمزه بقانون مذکور بیفتاد، و همچنین در سائر صیغنا و یاء درین صیغہ بسبب وقف ساقط گردید، و از جمع مذکر و مخاطبہ بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن با اجتماع ساکنین محذوف گشت، و در تشنیہ و مخاطبات بعدم علت اعلال یا سالم ماند.

امر حاضر مجهول: لَثُرَ لَثُرِيَا لَثُرُوا لَثُرِي لَثُرُوا لَثُرِي، لَثُرُ در اصل لَثُرِي بُرُونِ بود ہمزه بقانون مذکور بیفتاد، و الف مبدلہ از یاء بسبب وقف و از جمع و مخاطبہ با اجتماع ساکنین، و در تشنیہ و جمع مؤنث بوجہ مذکور چند بار سالم ماند.

امر حاضر معروف بانون ثقیلہ: أَرِينِ أَرِيَانِ أَرُنِ أَرِينِ أَرِيَانِ، در أَرِينِ بزوال علت حذف یائے محذوفہ را باز آوردند، أَرُنِ بضم راء جمع مذکر را از أَرُوا بکسر راء مخاطبہ را از أَرِي بنا نمودند، چون نون ثقیلہ در آمدن دوساکن بهم آمدند و او را بسبب استغناء از ضمہ و یاء را بجهت بے نیازے از کسرہ، و بسبب فراہم آمدن دوساکن محذوف ساختند، و در تشنیہ و جمع مخاطبات یا سالم ماند.

امر حاضر مجهول بانون ثقیلہ: لَثْرَيْنَ لَثْرِيَانِ لَثْرُونَ لَثْرَيْنَ لَثْرِيَانِ، در لَثْرَيْنَ الف محذوفہ خواست کہ بزوال علت باز آید، چون ساکن بود وما قبل نون ثقیلہ متحرک میبایست، لہذا یاء را کہ اصل الف بود باز آوردند، وَلَثْرُونَ بضم واو جمع مذکر را از لَثْرُوا وَلَثْرَيْنَ بکسر یاء صیغہ مخاطبہ را از لَثْرِيْنَ بنا نمودند، چون نون ثقیلہ آمد دو ساکن فراہم شدند برائے رفع آن در اول واو راضمہ دادند، و در ثانی کسرہ، قانون: ہر گاہ واو ساکن علامت جمع مذکر ویائے ساکن علامت مخاطبہ بانون تاکید جمع شود اگر مدہ یعنی حرکت ما قبل ہر دو موافق ست بجهت دلالت ضمہ و کسرہ آن واو یاء را با اجتماع ساکنین حذف کنند چنانکہ در يَغْزُوا الْحَيْشَ وَقَوْلِي الْحَقَّ، کہ واو یاء را با اجتماع ساکنین از تلفظ ساقط کردہ اند، و اگر مدہ نباشد یعنی حرکت ما قبل موافق نبود آن غیر مدہ را برائے رفع اجتماع ساکنین حرکت مناسب او میدہند چنانکہ در اَخْشُوا اللَّهَ وَارْضَيْ الرَّسُولَ، واو راضمہ یاء را کسرہ دادہ اند.

امر حاضر معروف بانون خفیفہ: أَرَيْنَ أَرْنَ أَرِنَ أَرِنَ أَرِيَا أَرُوا أَرِيْ، در واحد مذکر نون خفیفہ ما قبل مفتوح بالف، و در جمع مذکر بو او، و مخاطبہ بیاء بدل گردید یاء بعد حذف نون مذکور واو ویائے محذوفہ باز آمد.

تنبیہ: و دیگر اقسام امر و نہی بتامہ بانون و بے نون را بر ہمیں مذکور ات قیاس باید کرد، و استخراج تصاریف باید نمود.

اسم فاعل: مُرٍ مُرِيَانٍ مُرُونَ مُرِيَةً مُرِيَتَانِ مُرِيَاتٍ، مُرٍ بکسر را در اصل مُرِيَاتٍ بر وزن مُكْرِمٍ بود ہمزہ بقانون مذکور افتاد، و چون ضمہ بسبب ثقل از یاء ساقط شد یاء با اجتماع ساکنین ساقط گردی، و در مُرُونَ جمع مذکر کہ در اصل مُرِيُونَ بر وزن مُكْرِمُونَ بود چون ہمزہ بقانون مذکور ساقط گردید یا بعد نقل ضمہ اش بما قبل بعد سلب حرکت آن بالتقائے ساکنین محذوف شد.

اسم مفعول: مُرِّي مُرْيَانِ مُرُونِ مُرَأَةً مُرَيْتَانِ مُرِيَّاتٍ، همزه در تمامی این صیغها بقانون مذکور بیفتاد، و یاء در واحد مذکر و جمع الف شد، و الف با اجتماع ساکنین ساقط گردید، و در واحد مؤنث یاء الف شد و الف سالم ماند در تشنیه مذکر و جمع مؤنث بسبب التباس اینها بواحد خودها، و در تشنیه مؤنث بسبب حمل آن بر تُرْيَانِ تشنیه مؤنث مضارع یاء الف نشد.

مهموز فاء و لفیف مقرون: الإيواءُ: پناه و جای دادن که در اصل الإيْوَائِي بود، دو همزه جمع شدند اول مکسور ثانی ساکن واجب ست قلب ثانی بیاء، و یاء واقعه بعد الف زائده همزه شد.

ماضی معلوم: آوِي آوِيَا آوُوا آوَتْ آوَتَا آوَيْنَ تا آخر، آوی در اصل آءَوِي بود، دو همزه جمع شدند اول مفتوح و ثانی ساکن، ثانی بالف وجوباً منقلب شد، و همچنین در باقی کلمات، و یاء بتحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و از جمع مذکر و واحد و تشنیه مؤنث الف با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در تشنیه مذکر بسبب لزوم التباس ثنی بواحد، و در باقی صیغها به نه یافتن علت قلب یا الف نگرود.

مضارع معلوم: يُؤْوِي يُؤْوِيَانِ يُؤْوُونَ تُؤْوِي تُؤْوِيَانِ يُؤْوِينَ إلخ، يُؤْوِي در اصل يُؤْوِي بِهمزه فاء کلمه بود همزه منفرد ساکنه واقعه بعد مضموم جواز او او شد، و همچنین در سائر اخواتش و ضمه یاء را بجهت ثقل ساقط کردند، و از جمع مذکر ضمه، و از مخاطبه کسره از یاء بعد سلب حرکت ما قبل بما قبل دادند، و یاء را با اجتماع ساکنین بیکنند، و درین صیغها او در او ادغام نشد؛ زیرا که او اول بدل همزه آمده است.

ماضی مجهول: أُوْوِي أُوْوِيَا أُوْوُوا أُوْوِيَتْ أُوْوِيْتَا أُوْوَيْنَ تا آخر، أُوْوِي در اصل أءَوِي بود همزه ثانیه ساکنه واقعه بعد همزه مضمومه وجوباً او او شد، و همچنین در باقی صیغها، و بسبب اینکه او اول بدل همزه آمده است ادغام نگرید، و یاء از جمع مذکر بعد نقل ضمه او بما قبل پس سلب حرکت آن بفرایم آمدن دو ساکن بیفتاد.

مضارع مجهول: يُوَوِي يُوَوِيَانِ يُوَوُونَ تُوَوِي تُوَوِيَانِ يُوَوِينَ تا آخر، يُوَوِي در اصل يُوَوِي بر وزن يُكْرِمُ بود همزه منفرد ساکنه واقع بعد مضموم جوازاً بواو منقلب گشت، و همچنین در تمامی صیغها، و یاء بسبب تحرك و انفتاح ما قبل الف گردید، و همچنین در واحد مؤنث و مخاطب و دو صیغه متکلم و این الف از صیغه جمع مذکر و مخاطبه با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقی صیغها یاء سالم ماند، و بسبب اینکه و او اول بدل همزه آمده است در او مدغم نگردد.

نفی بلم: لَمْ يُوَوِ از معروف بکسر و او از مجهول بفتح و او، الف بسبب "لم" افتاد و همچنین از لَمْ تُوَوِ و لَمْ أُوَوِ و لَمْ نُوَوِ، و از جمع مذکر و مخاطبه یاء بعد نقل حرکت آن بما قبل، پس سلب حرکت از آن در معروف، و الف در مجهول با اجتماع ساکنین بیفتاد.

امر حاضر معروف: آوِ آوِيَا آوُوا آوِيْ آوِينِ، همزه بقاعده آوِي و جوباً الف شد، و یاء در واحد مذکر بسبب امر و از جمع مذکر و مخاطبه بعد نقل حرکتش بما قبل، پس سلب حرکت آن با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقی سالم ماند.

امر حاضر مجهول: لَتُوَوِ لَتُوَوِيَا لَتُوَوُوا لَتُوَوِينَ، لَتُوَوِ در اصل لَتُوَوِي بر وزن لَتَكْرِمُ بود، همزه بقاعده معلوم جوازاً و او شد در تمامی صیغها، و یاء بعد قلب بالف و الف بسبب امر درین صیغه، و از جمع مذکر و مخاطبه با اجتماع ساکنین بیفتاد.

امر حاضر معروف بانون ثقیله: آوِينِ آوِيَانِ آوُونَ آوِينَانِ، یاء محذوفه بزوال علت حذف در واحد مذکر باز آمد، و آوُونَ بضم و او جمع مذکر را از آوُوا بنا نمودند، و بکسر آن مخاطبه را از آوِي چون نون تاکید در آخر آمد، دو ساکن جمع شدند، و او یاء را که علامت بود بجهت استغناء از آن بسبب ضمه و کسره ما قبل بسبب التقای ساکنین بیکنند، چنانکه معلوم شد.

امر حاضر مجهول بانون ثقیله: لَتُووَيْنَ لَتُووَيَانَ لَتُووُونَ لَتُووَيْنَ لَتُووَيْنَانَ، در واحد مذکر بزوال علت حذف الف خواست که باز آید، چون ما قبل نون ثقیله متحرک بود و قابل حرکت نبود، لهذا یاء را که الف بدل آن آمده بود، باز آوردند، و در جمع مذکر و مخاطبه چون آمدن نون ثقیله دو ساکن مجتمع گردیدند برائے رفع آن و او را ضم و یاء را کسره دادند، و بسبب نبودن کدामी دلالت کننده بران و او یاء را حذف نساختند.

امر حاضر بانون خفیفه: أُوَيْنَ أُوُونَ أُوُونَ أُوُونَ أُوُونَ، بر قیاس نون ثقیله در تخفیف همزه و اعلال ایضا. امر معروف بانون خفیفه: أُوِيَا أُوُوا أُوِي، بقلب نون خفیفه ما قبل مفتوح در واحد مذکر بالف و در جمع مذکر و مخاطبه بو او و یاء، یا چون نون خفیفه محذوف شد در جمع مذکر و مخاطبه او و یاء محذوفه بزوال علت حذف باز آمد بوجه مذکور سابق، و همیں قیاس ست باقی صیغائے امر و نهی. قانون: چون در صیغه جمع مذکر و مخاطبه بسبب در آمدن نون تاکید اجتماع ساکنین میان او و یاء علامت نون تاکید لازم آید اگر علامت مذکور مدیه است، یعنی حرف علت ساکن و حرکت ما قبل موافق آل مدیه را بسبب استغناء از ضم و کسره ما قبل برائے اختصار حذف کنند، و غیر مدیه را بحرکت مناسب حرکت دهند.

اسم فاعل: مُوِيَانِ مُوُوُونَ مُوِيَةَ مُوِيَتَانِ مُوِيَاتِ، مُوِي در اصل مُوِيِي بود همزه بقاعده يُوِيِي در تمامی صیغها جوازاً بو او بدل شد، و مانع ادغام از سابق معلوم که او اول بدل همزه است، و یاء بعد سقوط ضم اش بسبب ثقل، و در جمع مذکر بنقل ضم آن بما قبل بعد از ازاله حرکت آن با اجتماع ساکنین بیفتاد.

اسم مفعول: مُوَوِي مُوَوِيَانِ مُوَوُونَ مُوَوَاةٌ مُوَوِيَتَانِ مُوَوِيَاتٌ، مُوَوِيٌ در اصل مُوَوِيٌ. بر وزن مُكْرَمٌ بود ہمزه بقانون مذکور در تمامی صیغہا بواو بدل شد جوازاً، و یاء در واحد و جمع مذکور و مؤنث بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و الف بالتقاء ساکنین ساقط شد، و در تثنیہ مذکور و جمع مؤنث بجهت التباس بواحد یاء الف نشد چه اگر یاء الف گردیدی الف باجماع ساکنین بیفتادے التباس مفرد و تثنیہ مذکور وقت اضافت بضمیر لفظاً و خطاً، و بغیر آن و واحد و جمع مؤنث فقط لفظاً لازم آمدے و در تثنیہ مؤنث بسبب حمل آن بر تثنیہ مؤنث مضارع مجهول یاء الف نشد فقط.

تمام شد تبصرہ واجب الحفظ بصیرت افزای حفظ کنندگان

باب تفعیل: این باب برائے تکثیر باشد چوں: طُفْتُ وَطَوَّفْتُ وَفَتَحَ الْبَابَ وَفَتَحَ الْأَبْوَابَ، وَمَاتَ الْمَالُ وَمَوَّتَ الْأَمْوَالُ، واز برائے مبالغہ باشد، چوں: صَرَخَ: ہویدا شد وصرَّخَ: نیک ہویدا شد، واز برائے تعدیہ بود، چوں: فَرِحَ زَيْدٌ وَفَرَحَتْهُ، واز برائے نسبت نیز باشد، چوں: فَسَقَتْهُ أَي نَسَبَتْهُ إِلَى الْفِسْقِ وَكَفَرَتْهُ أَي نَسَبَتْهُ إِلَى الْكُفْرِ، و مصدر این باب بر وزن تفعیل آید غالباً، وفعالاً چوں: كَذَابًا، وَتَفَعَّلَ چوں: تَبَصَّرَةً، وَفَعَالًا چوں: سَلَامًا وَكَلَامًا نیز آید، صحیح و مثال واجوف و مضاعف این باب بر یک قیاس آید چوں: كَرَّمَ وَوَحَّدَ وَقَوْلَ وَحَبَّبَ.

و ناقص یائی چوں: نَتَيْ يُنْتِي تَثْنِيَّةُ الْمُثْنِيِّ الْمُثْنَى ثَنَّ لَا تُثَنَّ، و مصدر ناقص یائی این باب دائمًا بر وزن تَفَعَّلَ آید، و گاه باشد کہ بر وزن تفعیل آید از جهت ضرورت شعر، چوں شعر:

فَهِيَ تُنْزِي دَلْوَهَا تَنْزِيًّا كَمَا تُنْزِي شَهْلَةً صَبِيًّا

برائے تکثیر باشد: درین امثال اشاره است بآنکہ باب تفعیل برائے دلالت بر کثرت و بسیارے آمدہ، گاہی در فعل چوں: طَوَّفْتُ بمعنی بسیار طواف کردم من، و گاہی در فاعل نحو: مَوَّتَ الْأَبَالُ یعنی فوت شدند بسیار شتران، و گاہی در مفعول نحو: فَتَحْتُ الْأَبْوَابَ یعنی کشادم من در ہائے بسیار. (مولوی نور علی)

نَسَبَتْهُ إِلَى الْكُفْرِ: بدانکہ صاحب "كشف اللغات" از "مغرب" نقل می کند: تکفیر بمعنی کافر خواندن در لغت عرب نیامدہ، بلکہ کفارہ دادن و جزء آن مستعمل می شود، و آنچه برائے نسبت بسوئے کہ درین مادہ آمدہ اکفرست، یقال: أَكْفَرْتُ یعنی کافر خواندم اورا ای نسبتش بسوئے کفر نمودم و فی "التاج" الإكْفَارُ: کافر خواندن، و التکفیر لفظ الفقہاء و الحدیثین انتہی، واللہ اعلم بالصواب. (مولوی نور علی)

فہی تنزی: بدانکہ ای شعر از بحر رجز مسدس مطوی مقطوع ست، تقطیعہ: فہی تنز مفتعلن زی دلوہا متفعلن تنزیبا مفتعلن، کما تنز مفاعلن زی شہلۃ مستفعلن صبیبا فعولن. لغات: تنزی: جنبانیدن. شہلۃ: زن میانہ سال عاقلہ و این از صفات مختص بزنان ست مردان باو موصوف نشوند، فَلَا يُقَالُ: رَجُلٌ شَهْلٌ، و نیز زنی کہ عمرش بچمل و پنج یا پنجاہ سال رسیدہ باشد، شاعر وصف می کند ناقہ خود را باینکہ این ناقہ می جنباند، ولو خود را کہ کنایت ست از پستانش جنبانیدنے سخت، همچنانکہ می جنباند زن میانہ سال کودک را، یعنی چنانکہ جنبانیدن زن میانہ سال کودک را خالی از لطف نمی باشد، همچنین تحریک این ناقہ =

مہوز ہر باب چوں صحیح آن باب ست چنانکہ دانستہ شد، ولفیف مفروق و مقرون حکم ناقص دارد، چوں: وَصَّى يُوصِي تَوْصِيَةً، وَطَوَّى يُطَوِّي تَطْوِيَةً.

باب مفاعله: اصل این باب آنست کہ میان دو کس باشد، یعنی ہر یک بدیگرے آن کند کہ آن دیگرے باوے کند، لیکن یکے در لفظ فاعل باشد، و دیگرے مفعول، و بحسب معنی عکس این نیز لازم آید چوں: ضَارَبَ زَيْدٌ عَمْرًا، و شاید کہ بین اشئین نباشد چوں: سَافَرْتُ وَعَاقَبْتُ اللَّصَّ،

= پستان خود را، یاد از لطف و ذوق می دهد، و این معنی را شارح نغزک اختیار کرده است شاید کہ شارح مذکور بر مراد شاعر اطلاع یافتہ باشد، و محقق آنست کہ یعنی در شواہد "الفیہ" می گوید: کہ شاعر وصف می کند زن جوان را کہ آب از چاہ می کشد کہ این زن با وصف جوانی و نو عمری می جنباند و در میکشد و لو خورا، چنانکہ حرکت می دهد زن پیر طفل را ای چنانکہ حرکت می دهد زن پیر مر طفل را بکمال لطف و مراعات آرام می باشد، ہمچنین این زن با وصف نو عمری دلو را آہستہ آہستہ بکمال وقفہ و اجتماع حواس می کشد. (مولوی انور علی)

مہوز ہر باب: مہوز الفاء چوں التَّاجِلُ: معین کردن، مہوز العین مہتر گردانیدن، مہوز اللام: التَّخَطُّفَةُ خطا کردن، التَّخَبُّعَةُ: پنهان داشتن، مہوز العین و مضاعف چوں: التَّأْسِيسُ: بنیاد افگندن، مہوز الفاء واجوف وادی چوں: التَّأْوِيلُ، وازیائی چوں: التَّأْنِيدُ، مہوز فاء و ناقص چوں: التَّأْيَةُ، مہوز العین و ناقص: التَّرْتِيَةُ آئینہ قرار دے کسے داشتن مثال و مہوز العین چوں: التَّيْسِيُّ: نو مید کردن، مثال مہوز اللام: التَّوَضُّعَةُ: کسے را پاک کردن، مہوز اللام واجوف وادی: التَّبْوِيَةُ و التَّبْوِيُّ: کسے را جائے دادن وازیائی: التَّفْيِئَةُ: با سایہ گشتن درخت خرما.

اصل این باب: یعنی خاصیت این باب مشارکت ست ای شریک بودن فاعل و مفعول در فاعلیت و مفعولیت، یعنی ہر یک بدیگری آن کند کہ او باوے کند، مگر آنکہ یکے بصورت فاعل ست و دیگرے بصورت مفعول چوں: نَاصِلَ زَيْدٌ عَمْرًا یعنی تیر اندازی کردند با ہم زید و عمر، و از بیجا ست کہ فعل لازم را متعدی بمفعول گرداند و متعدی بیک مفعول را کہ قابلیت مشارکت فعل ندارد متعدی بمفعول دیگر کہ صالح شرکت ست، چوں: كَرُمَ زَيْدٌ وَكَارَمَ زَيْدٌ عَمْرًا، وَجَذَبْتُ نَوْبًا وَجَادَبْتُ زَيْدًا نَوْبًا، و موافقت مجرد چوں: سَافَرْتُ وَسَفَرْتُ، و افعال چوں: بَاعَدْتُهُ وَأَبْعَدْتُهُ وَشَارَفْتُ عَلَى الْبَلَدِ وَأَشْرَفْتُ عَلَيْهِ، و تفعیل چوں: ضَاعَفْتُهُ وَضَعَفْتُهُ، و تفاعل چوں: شَاتَمَ وَتَشَاتَمَ، و استفعال: كَاثَرَهُ الشَّيْءُ وَاسْتَكْثَرَهُ إِيَّاهُ، و رائے ابتداء یعنی آمدن فعل از افعال بے آنکہ مجردش بدین معنی آمدہ باشد چوں قَاسَى از مَقَاسَاتِ: بمعنی رنج چیزی کشیدن بخلاف قَسَا از قَسْوِ، مجردش کہ بمعنی سخت و درشت گردیدن آمدہ، فانہم. (مولانا محمد عبد العلی اسی مدراسی)

ومصدر این باب بر وزن مفاعلة وفعلاً وفعلاً می آید، چوں: قَاتَلَ يُقَاتِلُ مُقَاتَلَةً وَقِتَالاً وَقِتَالاً، و صحیح و مثال واجوف این باب یکسان است چوں: ضَارَبَ وَوَاعَدَ وَقَاوَلَ، ناقص یائی المُرَامَةُ: بایک دیگر تیر انداختن، رَامَى يُرَامِي مَرَامَةً المُرَامِي المُرَامِي رَامٍ لِاتْرَامٍ، لفیف بهجو ناقص آید، چوں: وَافَى يُوَفِّي مَوْافَاةً، مہموز ہر باب چوں صحیح آن باب باشد، مضاعف: المُحَابَبَةُ وَالْحَبَابُ: بایکدیگر دوستی داشتن حَابَّ يُحَابُّ مُحَابَبَةً، ماضی مجهول: حُوبٌ، مستقبل مجهول: يُحَابُّ، اصل مستقبل معلوم يُحَابِبُ، واصل مجهول يُحَابَبُ، بعد از آنکہ ادغام کردند ہر دو یکساں شدند، الادردو جمع مؤنث معلوم: يُحَابِبْنَ تُحَابِبْنَ مجهول: يُحَابِبْنَ تُحَابِبْنَ، و همچنین اسم فاعل و اسم مفعول نیز بر یک صورت آید در لفظ چوں: مُحَابَّبٌ، لیکن اصل اسم فاعل مُحَابِبٌ بود و اصل اسم مفعول مُحَابَّبٌ، امر: حَابَّ حَابَّ حَابِبٌ، نہی لَا تُحَابَّبُ لَا تُحَابَّبُ لَا تُحَابَّبُ.

باب افعال این باب مطاوع فعلَ باشد چوں: جَمَعْتُهُ فَاجْتَمَعَ وَنَشَرْتُهُ فَانْتَشَرَ، و شاید کہ بین اثنین باشد بمعنی تَفَاعَلُ چوں: اِخْتَصَمَ زَيْدٌ وَعَمْرٌو بمعنی فَعَلَ باشد، چوں: جَذَبَ وَاجْتَذَبَ، مثال واوی الإْتِهَابُ: ہبہ قبول کردن،

وقَاوَلَ: مُقَاوَلَةٌ: با کسی قول کردن و گفت و شنید کردن. (ص) مہموز ہر باب: أَمَرَ يُؤَامِرُ سَاءَلَ يُسْأَلُ وَخَاطَبًا يُخَاطَبُ وَائْتَمَرَ يُؤَاتِمُ، وَرَأَى يُرَآئِي وَوَأَطَى يُوَأَطِي وَنَاوَى يُنَاوِي بِالْوَاوِ.

مطاوع: مُطَاوَعَةٌ در لغت بمعنی انقیاد و امتثال ست، و در اصطلاح عبارت ست از پس آمدن یک فعل بعد فعل دیگرے کہ متعدی باشد تا دلالت کند بر حصول اثر فاعل آن فعل متعدی در مفعول چوں پس اجْتَمَعَ دلالت می کند بر آنکہ اثر فاعل فعل متعدی کہ قبل اوست در مفعول حاصل شد، و مطاوعت تفعیل چوں: لَوَمَهُ فَالْتَمَامُ یعنی ملامت کرد او را پس ملامت زدہ گردید، و مطاوعت افعال چوں: أَوْقَدَ النَّارَ فَانْتَفَدَتَ یعنی فروخت آتش را، پس فروختہ گرد آتش، و برائے اتخاذ آید چوں: اِخْتَجَرَ یعنی حجرہ ساخت، و تخیر ای برگزیدن فاعل فعل را برائے ذات خود چوں: اِسْتَأْجَرَ، یعنی برائے خود پیبود، و ابتداء چوں: اِسْتَلَمَ یعنی بوسید کہ مجرد از س ل م بمعنی بی گزند شدن آمده. (مولوی محمد عبدالعلی آسی)

اَتَهَبَ يَتَهَبُ اِتِّهَابًا الْمُتَهَبُ اِتَّهَبَ لَا تَتَهَبُ، اصل اَتَهَبَ اَوْتَهَبَ بود و اورا تاء کردند، و تاء را در تاء ادغام نمودند اَتَهَبَ شد، گاه باشد که گویند: اِيتَهَبَ يَأْتَهَبُ اِيتِهَابًا چوں: اِيتَعَدَ يَأْتَعُدُ اِيتَعَادًا، مثال یائی: اِتَّسَرَ يَتَّسِرُ اِتَّسَارًا که در اصل اِيتَسَرَ يِيتَسِرُ اِيتَسَارًا بود، یاء را تاء کردند و تاء را در تاء ادغام کردند، و گاه باشد که گویند اِيتَسَرَ يَأْتَسِرُ اِيتَسَارًا. اجوف واوی الاجْتِيَابُ: قطع بیابان کردن اِجْتَابَ يَجْتَابُ اِجْتِيَابًا، اسم فاعل و اسم مفعول: الْمُجْتَابُ، لیکن اصل اسم فاعل مُجْتَوِبٌ و اصل اسم مفعول مُجْتَوَّبٌ بود، امر حاضر: اِجْتَبَ اِجْتَابًا اِجْتَابُوا، اصل امر اِجْتَوِبُ اِجْتَوِبًا اِجْتَوِبُوا بود لفظ ماضی و امر با هم مشتبه شدند در تشبیه و جمع مذکر، لیکن در اصل تفاوت است، ماضی مجهول: اِجْتَيْبَ در اصل اُجْتَوِبَ بود کسره او را بما قبل دادند بعد سلب حرکت ما قبل و او باشد، اجوف یائی: اِلاَحْتِيَارُ: برگزیدن، ماضی: اِخْتَارَ مستقبل: يَخْتَارُ اِخْتَارَ در اصل اِخْتِيرَ بود یاء الف شد، ماضی مجهول: اُخْتِيرَ در اصل اُخْتِيرَ بود کسره بر یاء ثقیل بود بما قبل دادند

اِيتَهَبَ: بدانکه این لغت بعضی مجازین که لین را موافق حرکت ما قبل بحرف علت بدل می کنند پس می گویند: اِيتَهَبَ بقلب را و یاء از جهت کسره ما قبل، و یاتَهَبُ بقلب او و بالف از جهت فتح ما قبل، و یخچیس مُوتَهَبُ مُوتَسَرٌ و اِيتَسَرَ باقائے حرف علت و عدم ادغام آن. اِجْتَبَ: در اصل اِجْتَوِبَ بود، و او متحرک ما قبلش مفتوح، و او را بالف بدل کردند، اجتماع ساکنین شد میان الف و یاء الف را حذف کردند.

اُخْتِيرَ: بدانکه اصل تحریک در همزات و صل کسره است؛ زیرا که حرفت و حرف دایمائی بر سکون می باشد، و ساکن را عند التحریک کسره می دهند و لا نزد وجود داعی قوی مضموم و مفتوح هم می آید، و داعی بسوئے ضمه اش در افعال ضمه جزء و ثالث مضموم باشد لا محاله همزه مضموم خواهد شد، تا وقت کسره اش ایهام خروج از کسره بسوئے ضمه که وزن متر و کست لازم نیاید چوں: اُخْرِجَ و اسْتَفْتِمَ و اِجْتَيْبَ و اِخْتَوِرَ پس کسره اش از آنجا که اصلی است و تابع کسره و فتنه حرف ثالث نیست حرف ثالث خواه مکسور باشد چوں: اِضْرِبَ و خواه مفتوح چوں: اِسْمَ و اِخْتَارَ و اسْتَفْتَمَ همزه مکسور خواهد بود، و در حال خود باقی خواهد ماند، هذا تفصیل ما فی الشرح الرضی.

و ازین ضابطه کلیه هویداشد که جائیکه در افعال حرف ثالث مضموم خواهد بود همزه هم لا محاله مضموم خواهد بود لا غیر، و الا مکسور چنانکه اصلی است و ضمه همزه در مثل ادعی با وجود کسره ثالث برائے افتراق ناقص و اوای از ناقص یائی است پس ریبے باقی نماند در کسره همزه مثل: اَنْفَيْدَ و اُخْتِيرَ با وجود کسره ثالث خواه خالص باشد و خواه باشام چوں: اُخْتِيرَ و اَنْفَيْدَ و ضمه همزه با وجود ضمه ثالث چوں: اُخْتَوِرَ =

بعد از سلب حرکت ما قبل، اُخْتَبِرَ شد، ناقص یا اِجْتَبَاءُ: برگزیدن: اِجْتَبَى يَجْتَبِي اِجْتَبَاءً

= و اَنْقُوْدَ واضح شد غلط بودن ضمّه همزه با وجود کسره ثالث، چنانچه رزبان عامه مشهورست، و من بعد اگر چه طبع سلیم مناظری نجیر تردّد درین قاعده باقی نماند، اما برائے افهام مجادل سندی از کتب ائمه معتبرین قداماء و متأخرین برائے خلوص کسره همزه نزد کسره ثالث و ضمّه آن نزد ضمّه ثالث خالص باشد خواه با شام نقل می کنم.

قال ابن الناطم: وإن كان الماضي معتل العين على افتعل كاختار وانقاد فعل بثالته ما فعله بأوله نحو باع، وقال: ولفظ بهمزة الوصل على حسب اللفظ بما قبل حرف العلة. وفي "أوضح المسالك" بلفظ بهمزة الوصل من نحو اختار وانقاد إذا صار مجهولين على حسب التاء والقاف من الكسرة والضمّة والإشمام، وفي "البهجة المرضية" ويلفظ بهمزة الوصل كحركة التاء والقاف من نحو انقاد واختار عند كونهما مجهولين، وقال ابن عقيل: في اختار وانقاد ثلاثة أوجه: الضم كاختور وانقود، والكسر كاختير وانقيد، والإشمام، وتجري همزة بمثل حركة التاء والقاف.

و در شرح عبد الله قزوینی ست جائزست در حرف ثالث مثل اِخْتَارَ و اَنْقَادَ کسره ضم و اشمام و دریں ابواب همزه اینها تا باح حرف ثالث می باشد، و فی "شرح الأصول الاکبریة" تضم همزه الوصل فیما وقع بعد الساکن منه ضمه أصلیة نحو أخرج، و یشم ضمها کسرة قبل کسرة تشم ضمه نحو اختیر. و قال أبو حیان: إذا أشممت الضمة في التاء والقاف من نحو اختير وانقيد أشممت الهمزة والضم، وإذا أخلصت الكسرة كسرت الهمزة، و اگر خوف بسط نمی بود روایات کثیره از کتب قوم دریں باب نقل می کردم، و اگر حالاهم در دل اختلاجی پیدا شود، و گوید: که دریں عبارت که بقلم آوردی تغلیط ضمّه همزه با وجود کسره ثالث که مدعی آن هستی کجاست؟ گویم: تعیین حرکت همزه بحرکت مخصوص دلیل صریحست بر تغلیط غیر آن حرکت مثلاً اگر گویند: که عین کلمه اگر مکور باشد همزه وصل هم مکور باشد چون اِضْرِبْ، و این صریحست در آنکه اُضْرِبْ بضم همزه غلطست، آری علماء راجحت بتضمین تغلیط و تحطیبه در آن هنگام می افتد که در زبان شان حرکتی خلاف تنصیص ایشان رزبان عوام بوده باشد، چنانچه در زبان ماشائخ شده در بعضی اذبان با وجود تنبیه هم مرتکز گشته، لهذا نص کردیم که ضمّه همزه اِخْتَبِرَ با وجود کسرتاء غلط محضست گو در لغت ردیه هم یافته شود چرا که اعتبار ر لغات فصیحه و مذاهب محقاری باشند بر لغات غریب، فائت و لا تتبع الهوی. (مولوی انور علی)

اِجْتَبَاءُ: ناقص و اوی اِزْتَبَاءُ: پسندیدن، لفیف مقرون اِسْتَبَاءُ: راست شدن، مهموز فاء اِئْتَبَاءُ: شوریده شدن کار، مهموز فاء مضاعف اِئْتَبَاءُ: فروخته شدن آتش، مهموز فاء اجوف اِئْتَبَاءُ: ساختن و نیکو کردن چیزی، مهموز فاء و ناقص اِئْتَبَاءُ: تقصیر کردن، مهموز عین اِئْتَبَاءُ: اندوگین شدن، مثال و مهموز عین اِئْتَبَاءُ: شرم داشتن، ناقص و مهموز عین اِئْتَبَاءُ: در مانگی شدن و مفلس شدن، مهموز اللام اِئْتَبَاءُ: پنهان شدن، مثال و مهموز اللام، اِئْتَبَاءُ: تکیه کردن، اجوف و مهموز اللام اِئْتَبَاءُ: اندوگین شدن.

و شاید که گویند: اسْتَحَى يَسْتَحِي اسْتِحَاءَ فَهُوَ مُسْتَحٍ اسْتَحَ لَا تَسْتَحِ، و در حَبِي جَائِز است که ادغام کنند، و گویند: حَيَّ يُحَيُّ، لَفِيْف مَفْرُوق اسْتَوْفَى يَسْتَوْفِي اسْتِيفَاءً مُسْتَوْفٍ اسْتَوْفٍ لَا تَسْتَوْفٍ، مضاعف الاستتباب تمام شدن کار:

اسْتَبَّ يَسْتَبُّ اسْتِبَابًا الْمُسْتَبُّ الْمُسْتَبُّ أَمْرٌ اسْتَبَّ اسْتَبَّ اسْتَبَّ نَهْيٌ
لَا تَسْتَبُّ لَا تَسْتَبُّ لَا تَسْتَبُّ

و بریں قیاس ست امر غائب و نہی غائب و جحد.

باب تفعّل: و این باب اکثر مطاوع فعل باشد، چون: قَطَعْتُهُ فَتَقَطَّعَ، و بمعنی تکلف و تشبہ آید چون: تَحَلَّمَّ وَتَزَهَّدَ، و بمعنی مهلت آید چون: تَجَرَّعَ زَيْدٌ چوں در مستقبل باب تفعّل و تفاعل و تاء جمع شوند جائز باشد که یکے را بیندازند چون: تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ وَتَزَاوَرُ.....

حَبِي: درین اشاره است بآنکه ترک ادغام و باقی داشتن این کلمه بر اصل خود اکثر و فصح است از ادغام، پس ترار سد که در حَبِي ماضی معلوم باشد یا مجهول ادغام کنی، و گوئی: حَيَّ لَفْتَحِ حَاءٌ در معلوم، و حَيَّ بِضَمِّ حَاءٍ در مجهول بر لغت فصح، و بکسر حاء نیز آمده، و همچنین در أُحْيِيَّ و اسْتَحْيِيَّ و حَوِيَّ که مواضعی مجهول از باب افعال و استفعال و مفاعلت اند جائز است که در آنها ادغام کنی، و گوئی: أُحْيِيَّ و اسْتَحْيِيَّ و حَوِيَّ، اما در ماضی معلوم این ابواب چون تعلیل مقدم است بر ادغام ادغام را ممنوع دارند؛ زیرا که چون بیاء لام کلمه بسبب افتتاح ما قبل بالف مبدل شد، متجاسمین باقی نماند که در آنها ادغام نموده می شد. (منه)

و بمعنی تکلف: ای ظاهر کردن چیزی که در ذات فاعل موجود نباشد اما مرغوب او بود و قصد تحصیلش داشته باشد چون: تَحَلَّمَّ زَيْدٌ که فاعلش می خواهد که خود را حلیم نماید باظهار افعال اهل حلم، و قصد می سازد که حلیم شد، و همین است فرق در باب تفعّل و تفاعل که در آن فاعل قصد آن چیز متکلف ندارد بلکه قصد اظهار نابودن آن می کند چنانچه: تَجَاهَلَ زَيْدٌ یعنی زید جهل خود را نمود، و قصد ندارد که جاهل شود. و تشبہ آید: مثال تشبہ تَكْوَفَ زَيْدٌ كَوْفِيَانٍ مانند کرد خود را و نسبت کرد بسوئی ایشان.

تَنَزَّلُ الْمَلَائِكَةُ: برائے تخفیف و جائز باشد تاء اول که در تاء دوم ادغام کنند بشرطیکه بعد متحرک و بیاء مدّه واقع شود چون: تَنَزَّلُ وَتَبَاعَدُ كَوْنِيٌّ: فَتَنَزَّلُ وَتَبَاعَدُ وَقَالُوا: تَنَزَّلُ، وَقَالُوا: تَبَاعَدُ بَادِعًا وَازِينَ سِتْ قِرَاءَاتٍ لَا تَتَّحَوُّوا.

عَنْ كَهْفِهِمْ، ناقص یائی التَّمَنَّى: آرزو خواستن، تَمَنَّى يَتَمَنَّى تَمَنِيًا، اصل مصدر تَمَنَّى بود ضممه را بجهت یاء بکسرہ بدل کردند اسم فاعل: مُتَمَنٍّ، اسم مفعول: مُتَمَنَّى، امر حاضر: تَمَنَّ، نہی: لَا تَمَنَّ بِمَخْذَفِ يَك تاء، مضاعف: تَحَبَّبَ يَتَحَبَّبُ تَحَبُّبًا الْمُتَحَبَّبُ الْمُتَحَبَّبُ تَحَبَّبَ لَا تَحَبَّبَ بر قیاس صحیح.

باب تفاعل: اصل این باب آن ست کہ میان متعدد باشد چنانکہ باب مفاعلتہ، لیکن مجموع اینجا فاعل باشد بحسب صورت چوں: تَضَارَبَ زَيْدٌ وَعَمْرُو، ودر مفاعلتہ یکے بحسب صورت فاعل و دیگر مفعول چنانکہ گفتہ شد، و شاید کہ بمعنی اطہار چیزے باشد کہ آن چیز نباشد چوں: تَجَاهَلَ وَتَمَارَضَ، و بمعنی أَفْعَلَ آید چوں تَسَاقَطَ بِمَعْنَى أَسْقَطَ قَالَ اللَّهُ تَعَالَى:

كَهْفِهِمْ: تمام الآیة: ﴿وَتَرَى الشَّمْسَ﴾ وبنی توای سینندہ آفتاب را ﴿إِذَا طَلَعَتْ﴾ چوں طلوع کند ﴿عَنْ كَهْفِهِمْ﴾ از غار ایشان ﴿ذَاتَ الْيَمِينِ﴾ بسوئے راست آئیدہ چہ غار در مقابلہ قطب شمال افتاد ﴿إِذَا غَرَبَتْ﴾ وچوں غروب کند ﴿تَقَرُّضُهُمْ﴾ بر دراز ایشان دیگر ﴿وَذَاتَ الشَّمَالِ﴾ بسوئے چپ گمرندہ ﴿وَهُمْ﴾ وایشان ﴿فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ﴾ در فراخی اند از غار یعنی در وسط آن بحیثیتیکہ روح و ہوا بر ایشان میرسد، و از تعض غار ایمن اند، حق سبحانہ تعالی از احوال اصحاب کہف خبر میدہد کہ غار ایشان در طرف جنوبی کوہ بنالوس بود لاجرم آفتاب بوقت طلوع و غروب ہر دو جانب غار میتافت، و عفونت آنرا تحلیل میگردد و ہوا را باعتبار بازی آورد، و درون غار نمی تافت؛ تا الوان و اجساد ایشان متغیر نیاب ایشان را کہنہ نگرداند. (مولوی انور علی)

مضاعف: اجوف واوی التَّرَوُّحُ: شبانگاہ رفتن، اجوف یائی التَّرَيُّدُ: افزودہ شدن، لفیف مقرون واوی التَّرَوِّي: سیراب شدن، لفیف مقرون یائی التَّرَيِّي: صاحب زینت شدن، مہوز الفاء التَّادُّبُ: ادب گرفتن، مضاعف، و مہوز التَّائُثُ: بسیار کالا شدن، اجوف واوی و مہوز التَّأْوُلُ: تاویل کردن، اجوف یائی و مہوز التَّأْيُدُ: نیر و مند شدن، ناقص و مہوز فاء التَّائِي: پداری گرفتن و گردن کشی کردن، لفیف مقرون واوی و مہوز فاء التَّأْوِي: جمع شدن، لفیف مقرون یائی التَّائِي: قصد چیزی کردن، مہوز العين التَّكَايِي: رنجاندن، مثال و مہوز عين التَّوَادُّ: زندہ در گور کردن، مہوز العين ناقص التَّمَائِي: فراخ شدن پوست، مہوز لام التَّبَرُّؤُ: بیزار شدن، و مثال و مہوز اللام التَّوَضُّؤُ: دست دروے شستن، اجوف و مہوز لام التَّبَوُّؤُ: جائے گرفتن، اجوف یائی و مہوز لام التَّهَيُّؤُ: ساختہ شدن.

﴿تَسَاقَطَ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا﴾ أي أَسْقَطَ، ناقص واوی، التَّصَابِي عَشَق بَازِي كَرْدَن، تَصَابِي
 يَتَصَابِي تَصَابِيًّا ضَمَّ در مصدر بکسرہ بدل شد، چنانکہ در باب تفعل اسم فاعل: مُتَّصَابٍ، اسم
 مفعول: مُتَّصَابِي، امر: تَصَابَ نَهِي: لَا تَصَابَ بِحَذَفِ يَک تَاءٍ، مضاعف التَّحَابُ: بایک دیگر
 دوستی داشتن تَحَابَ يَتَحَابُ تَحَابًا فَهَوُ مُتَّحَابٌ، امر حاضر: تَحَابَّ تَحَابَّتْ تَحَابَّبَ، نَهِي:
 لَا تَحَابَّ لَا تَحَابَّ لَا تَحَابَّبَ.

فصل

بدانکہ فاء در باب تفعل و تفاعل ہر گاہ یکے ازیں یازدہ حروف باشد: تاء و ثاء و دال و ذال و زاء
 و سین و شین و صاد و ضاد و طاء و ظاء، روا باشد کہ تاء را ساکن کنند و از جنس فاء گردانند و ادغام کنند،
 تَسَاقَطَ: بدانکہ قراء درین آیت در لفظ تَسَاقَطَ اختلاف بچند وجوہ واقع ست امام حمزہ تَسَاقَطَ از تفاعل بلا تشدید سین می خوانند،
 و مثال بر ہمیں قراءت ست و امام نافع و ابن کثیر و ابو عمرو و ابن عامر و ابی بکر تشدید سین می خوانند با دغام تاء در سین
 و باقیان بکسر قاف از مفاعلة می خوانند، و امام ابو حفص کہ درین دیار قراءتش مشہور ست از ایشان ست تَسَاقَطُ تُسَقِطُ از
 باب افعال نیز آمده.

أَسْقَطَ: ﴿وَهَزِي إِلَيْكَ بِجَذَعِ النَّخْلَةِ تَسَاقَطَ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا﴾ (مریم: ۲۵) و میل ده بسوئے خودای مریم تنہ خشک شدہ را،
 تا فردرزد و خرمائی تازه، ظاہر از کلام مصنف چنان معلوم می شود کہ در آیت تَسَاقَطَ بصیغہ ماضی ست مگر ہمچہمدان بریں قراءت
 اطلاع نیافتہ. آری بر قراءت حمزہ کہ باب تفاعل بمعنی باب افعال است تفسیر بہ تَسَقِطُ بضم تاء می باید و اگر در تفسیر مضارع
 بماضی اشارت این ست کہ مضارع در اینجا بمعنی ماضی است در تفسیر اسقطت بصیغہ تانیث میبایست چرا کہ تساقط مؤنث ست و شاید
 کہ برائے کلام مصنف و جہی ست کہ ذہن ناقص بآن نمیرسد. (منہ)

تَصَابِيًا: اجوف واوی نحو التَّلَاؤُمُ: بایک دیگر ملامت کردن، اجوف یائی التَّرَائِدُ: افزودن شدن، لفیف مقرون واوی التَّدَاوِي: خوشستن را، بجزئی دارو کردن، و یائی چون: تَعَايَا عَلَيْهِ الْأَمْرُ بمعنی أَعْيَا، مہوز فاء چون: التَّأْمُرُ يَكُ دِیْگَر رَا فَر مودن، مہوز فاء
 لفیف مقرون چون التَّائِي: قصد کردن، ناقص مہوز فاء التَّائِي: برادری گرفتن بایگدیگر، مہوز العین التَّائِبُ: فائزہ کشیدن
 ناقوس، و مہوز العین التَّرَائِي يَكُ دِیْگَر رَا دِیْن، مہوز لام التَّخَاطُؤُ خطا کردن، مثال و مہوز اللام التَّوَاطُؤُ التَّوَاْفُقُ.

وہر جا کہ اول ساکن باشد ہمزہ وصل در آید، پس در تَطَهَّرَ يَتَطَهَّرُ تَطَهَّرًا گوئی: اِطَهَّرَ يَطَهِّرُ اِطَهَّرًا، ودر تَدَارَكَ يَتَدَارَكَ تَدَارُكًا، اِدَارَكَ يَدَارِكُ اِدَارُكًا، در قرآن مجید آمده است: الْمَزْمَلُ الْمُدْتَرُّ، فَادَارَاتُمْ ویریں قیاس بود اَتَرَبُ يَتَرَّبُ اِتْرَبًا، وَاَتَابَعُ يَتَابَعُ اِتَابَعًا، وَاَبَّتْ يَبْتُّ اَبْتًا، وَاِثَاقِلُ يَثَاقِلُ اِثَاقِلًا، وَاذْتَرَّ يَذْتَرُّ اِذْتَرًّا، وَاِدَارَكَ يَدَارِكُ اِدَارُكًا، وَاذَكَرَّ يَذَكِّرُ اِذْكَرًا، وَاذَابَحَ يَذَابِحُ اِذَابِحًا، وَاِزْمَلُ يَزْمَلُ اِزْمَلًا وَاِزَّوَرَ يَزَّوَرُ اِزَّوْرًا، وَاِسْرَعُ يَسْرَعُ اِسْرَعًا، وَاِسَارَعَ يَسَارَعُ اِسَارَعًا، وَاِسْجَعُ يَسْجَعُ اِسْجَعًا، وَاِشَاعَرَ يَشَاعِرُ اِشَاعِرًا، وَاِصْعَدُ يَصْعَدُ اِصْعَدًا، وَاِصَاعَدُ يَصَاعَدُ اِصَاعَدًا، وَاِضْرَعُ يَضْرَعُ اِضْرَعًا، وَاِضَاغَنُ يَضَاغَنُ اِضَاغِنًا، وَاِطَهَّرَ يَطَهِّرُ اِطَهَّرًا، وَاِطَابِقُ يَطَابِقُ اِطَابِقًا، وَاِظْرَفُ يَظْرَفُ اِظْرَفًا، وَاِظَاهَرُ يَظَاهِرُ اِظَاهِرًا.

فصل

بدانکہ چون عین فعل در باب افعال یکے ازین حروف مذکورہ باشد روا بود کہ تائے افعال را عین گردانند و ساکن کردہ در عین ادغام کنند پس دو ساکن جمع شوند فاء و تاء بعضی حرکت تاء را بر فاء افکنند، و در اِخْتَصَمَ يَخْتَصِمُ اِخْتِصَامًا فَهُوَ مَخْتَصِمٌ وَذَاكَ مَخْتَصِمٌ گویند:

وہر جا: بعد ادغام تاء در فاء نظر کنند اگر ما قبل تاء حرف دیگر متحرک مانده است احتیاج ہمزہ وصل نباشد، چنانچہ در مضارع و اسم فاعل و اسم مفعول، والا ہمزہ می آرند برائے ابتداء بکون، چنانچہ در ماضی و مصدر و مصنف لله برائے ہر حرف دو و مثال آورده، یکے از باب تَفَعَّلَ و دیگرے از باب تَفَاعَلَ کہ جمع امثلہ بیست دو باشد، اِطَهَّرَ يَتَطَهَّرُ بتشدید الطاء و الہاء در اصل تَطَهَّرَ بود، تاء واقع شد بجائے فائے تفاعل، تائے تفاعل رطاء کردند بعدہ دو حرف از یک جنس بہم آمدند اول را ساکن کردہ در دوم ادغام کردند برائے ابتداء بکون ہمزہ وصل آوردند بر ہمیں قیاس است يَطَهِّرُ، مگر آنکہ چون درو حاجت ہمزہ وصل نبود در نیاوردند.

فَادَارَاتُمْ: قوله تعالى: ﴿وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادَّارَأْتُمْ﴾ (البقرة: ۷۲) ہر گاہ می کشتید نفسی را دفع می کردید قتل آزا از نفس خود و نسبت بدیگر میدادید.

باب افعیلال: اِحْمَارٌ يَحْمَارُ اِحْمِيرًا فَهُوَ مُحْمَارٌ اِحْمَارٌ اِحْمَارٌ اِحْمَارٌ لَا تَحْمَارُ لَا تَحْمَارُ لَا تَحْمَارُ. باب فعلله: دَخَرَجٌ يَدْخِرُجُ دَخْرَجَةٌ وَدَخْرَجًا فَهُوَ مُدَخِرِجٌ وَذَاكَ مُدَخِرِجٌ دَخِرِجٌ لَا تُدَخِرِجُ. باب تفععل: این باب مزید فیہ رباعی ست و در ماضی وے یکی حرف زائدہ است چوں: تَدَخِرِجُ يَتَدَخِرِجُ تَدَخِرِجًا فَهُوَ مُتَدَخِرِجٌ وَذَاكَ مُتَدَخِرِجٌ تَدَخِرِجٌ لَا تَتَدَخِرِجُ. باب افعنلال: اِحْرَنْجِمُ يَحْرَنْجِمُ اِحْرَنْجَامًا فَهُوَ مُحْرَنْجِمٌ وَذَاكَ مُحْرَنْجِمٌ اِحْرَنْجِمٌ لَا تَحْرَنْجِمُ. باب افعالل: الاَقْشَعِرَاءُ: موئے برتن خاستن، اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشَعِرًا فَهُوَ مُقْشَعِرٌ اِقْشَعِرٌ اِقْشَعِرٌ لَا تَقْشَعِرُ لَا تَقْشَعِرُ لَا تَقْشَعِرُ، این دو باب مزید فیہ رباعی ست کہ در و ہمزہ وصل در آید، و دو حرف در ماضی وے زائدہ است.

فصل

بدانکہ افعنلال در ثلاثی مزید فیہ آمدہ است الاَقْعِنْسَاسُ: واپس شدن و سخت شدن، اَقْعِنْسَسُ يَقْعِنْسِسُ اَقْعِنْسَاسًا، حرف اصل قَعَسُ ست.

تَدَخِرِجُ: ہفت ملحق بدخرج اول چوں: تَحْلِبُ، دوم: تَقْلَسُ، سوم: تَمَكَّنَ، چہارم: تَحْوَرَبُ، پنجم: تَسْرُوَلُ، ششم: تَشَيْطَنُ، ہفتم: تَقْلَسِي، المضاعف منه التذبذب: جنبیدن، مثال التَّوَهُؤُةُ: فریاد کردن زن از جہت حزن، ناقص التقلسي: کلاہ پوشیدن، مہوز العين النَّظَامُنُ: سر اقلندہ شدن، مہوز لام چوں: تَرَمِيَاتُ السَّحَامَةِ إذا مجصنت للمطي، مضاعف و مہوز التَّكَاْكُوُ: بدول شدن. افعنلال: دو ملحق برائے اِحْرَنْجِمُ اول اَقْعِنْسَسُ دوم اسلَنْفِي و نزد مصنف دو باب دیگر اَجْلُوذٌ و اِحْشَوَشَبٌ ملحق بہ اِحْرَنْجِمُ، بدانکہ این ہر دو باب رباعی مزید برائے لزوم و مبالغہ بود و برائے مطاوعت مجرد نیز آید ثعجره فائعجر أي صَبِيهٌ فَاَنْصَبُ، وفيه مبالغة وقشعرته فاقشعر.

افعنلال: اگر کسی گوید: کہ ہر گاہ این باب از مزید فیہ ثلاثی بود پس سزاوار آن بود کہ در ذیل ثلاثی الاصل اند یا ملحق بر رباعی پس ذکر آنہا در فصل علیحدہ می باشد اگرچہ مرضی مصنف شق اخیر است چنانچہ از قول او در اول کتاب کہ فصل ثلاثی مزیدہ باب مشہور ست بآن تاہل.

افعال نیز آمده است اِجْلُوْا ذُوْا اِجْلُوْا ذُوْا شَتَابِ رَفْتَنِ، اِجْلُوْذَ يَجْلُوْذُ اِجْلُوْا ذَا. وافعال نیز آمده است، اِعْشَوْ شَبَّ يَعْشَوْ شَبُّ اِعْشَيْ شَابًا. وافعتلاء نیز آمده است چون: اِسْلَنْقَى يَسْلَنْقِي اِسْلَنْقَاءً.

فصل

بدانکہ مجموع ہمزہائے وصل کہ در اول فعل ماضی ثلاثی مزید فیہ و رباعی مزید فیہ است در درج کلام بیفتند، و ہمچنین ہمزہای دیگر کہ در اول مصدر ہا، و امر ہائے این باب ہا باشد الا ہمزہ باب افعال کہ ہمزہ وے قطعی ست ساقط نشود، نہ در درج کلام، نہ در مصدر، نہ در ماضی، نہ در امر.

فصل

بدانکہ چون ذَهَبَ رَا تَعْدِيَه کنند گویند: ذَهَبَ بِه ذَهَبَ بِهَمَا ذَهَبَ بِهَمُ ذَهَبَ بِهَا ذَهَبَ بِهَمَا

افعال: خاصیت این باب ارتجال و لزوم ست چون: اِجْلُوْذَ فِي السَّيْرِ اَيُّ اَسْرَعَ کہ مجردش درین معنی نیامده، و چون: اِعْلُوْطُ یعنی گردن شتر بہ نشست بر پشت او کہ غلط مجردش بمعنی تیر زدن و بدی یاد کردن کسی را آمده است.

افعال: خاصیت این باب مبالغہ و غلبہ لزوم ست چون: اِعْشَوْ شَبَّتِ الْاَرْضُ اَيُّ صَارَتْ ذَاتَ عَشْبَةٍ كَثِيْرَةٍ، و گاہی متعدی نیز می آید چون: اِحْلُوْ لَيْتَهُ یعنی شیرین پنداشتم او را، و مطاوع فعل نحو: تَنْبِيْهُ فَاَنْتَوْنِيْ اَيُّ عَطَفْتُهُ موافقت فعل چون: اِحْلُوْ لِيْ اَيُّ صَارَ ذَا حَلُوٍّ و موافقت تفعّل چون: اِحْشَوْ شَنَ پوشیدن لباس خشن را.

مجموع ہمزہائے: اختلاف کرده اند در آنکہ این ہمزہ حرفت یا حرکت؟ بعض بسوئے ثانی رفتہ اند؛ زیرا کہ اگر حرف بودے اورا در خط صورتے مقرر بودی، و حال آنکہ اورا در خط صورتے مقرر نیست، و اکثر بر آن رفتہ اند کہ حرف ست از آن کہ ساکن می شود، پس اگر حرکت بودے لازم آمدے اجتماع نقیضین. (مولوی انور علی) تعدیہ کنند: بدانکہ طریق تعدیہ فعل لازم بسیار ست، گاہی مجرد و عند التعدیہ بافعال و گاہی باب تفعّل می برند و این قیاسی نیست بلکہ مقصود بر سماع از اہل زبان ست، و آنچه سہل و قیاسی در طریقہ تعدیہ است ہمیں تعدیہ فعل لازم بحرف جر ست کہ مصنف رحمۃ اللہ علیہ آنرا درین رسالہ مقدم کردہ، و از جملہ فوائد تعدیہ یکے تعلیم مبتدیان ست. برائے طریقہ بنائے فعل مجہول از فعل لازم، پس فعل لازم را اگر متعدی بحرف جر کردہ مجہول کنند فعل را در ہمہ حال مفرد دارند، و ضائر مجرد را موافق مفعول مالم یسم فاعلہ مذکر و مؤنث و مفرد و تشنیہ و جمع و حاضر و غائب و متکلم آرند، و خاص کرد ثلاثی مجرد را برائے امثال از آن کہ اصل ست و ابواب باقی را بمقابلہ گذاشتہ.

ذَهَبَ بِهِنَّ ذَهَبَ بِكَ ذَهَبَ بِكُمَا ذَهَبَ بِكُمْ ذَهَبَ بِكِ ذَهَبَ بِكُمَا ذَهَبَ بِكُنَّ ذَهَبَ بِنِي
 ذَهَبَ بِنَا. اسم مفعول گویند: مَذْهُوبٌ بِه مَذْهُوبٌ بِهَمَا مَذْهُوبٌ بِهَم مَذْهُوبٌ بِهَا مَذْهُوبٌ
 بِهَمَا مَذْهُوبٌ بِهِنَّ. بدانکہ الف مفاعله و سین استفعال گاہ باشد کہ فعل لازم را متعدی گردانند
 چوں: سَارَ زَيْدٌ وَسَايَرُتُهُ، وَخَرَجَ زَيْدٌ وَاسْتَخْرَجْتُهُ.

قطعه تاریخ وفات مولانا میر سید شریف جرجانی

سید السادات زین الحق والدین آنکہ بود میر اہل علم و فن سید شریف نکتہ داں
 چار شنبہ ہفتم از ماہ ربیع آخر او کرد گلگشت ربیع اول باغ جناں
 چونکہ بود او سرور اقران در قرن خویش سرور قرن آمدہ تاریخش اے آسی ازاں

مختل می گردد، و در تشنیه مذکر یاء شد و الف نگردید؛ زیرا که اگر الف گشتی با اجتماع ساکنین بیفتادے التباس شنی بمفرد لازم آمدے و آن مانع تعلیل ست، و در جمع مذکر و واحد مؤنث الف با اجتماع ساکنین تحقیقی افتاد، و در تشنیه مؤنث بعلت فراهم آمدن دو ساکن تقدیر او در جمع مؤنث و او یاء شد بس، همچنین تا آخر.

مضارع معلوم: یَقْتَوِي يَقْتَوِيَانِ يَقْتَوُونَ تا آخر، اصل یَقْتَوِي يَقْتَوُونَ بود، و او در طرف افتاد و ما قبل مکسور یاء شد، و ضمه یاء بسبب ثقل ساقط گردید، و تشنیه و جمع او بسبب افتادن در حکم طرف یاء شد، و یاء در جمع بعد نقل ضمه آن بما قبل بعد سلب حرکت بیفتاد، تَقْتَوِينَ مخاطبه و مخاطبات بعد تعلیل متفق شد، و در اصل مختلف؛ زیرا که اصل مخاطبه تَقْتَوِينَ بر وزن تَحْمَرِينَ، و اصل مخاطبات تَقْتَوُونَ بر وزن تَحْمَرُونَ.

ماضی مجهول: اُقْتَوِيَ اُقْتَوِيََا اُقْتُوُوا اُقْتُوِيَتْ اُقْتُوِيَتَا اُقْتُوِينَ تا آخر، و او در بعضی بسبب افتادن در طرف و در بعضی در حکم طرف، و کسره ما قبل یاء شد، و یاء بنقل ضمه آن بما قبل بعد سلب حرکت در جمع مذکر غائب بیفتاد، و در باقی صیغها سالم ماند.

مضارع مجهول: يُقْتَوِي يُقْتَوِيَانِ يُقْتَوُونَ تا آخر، و او در واحد مذکر غائب و حاضر و غائبه و در صیغه متکلم بسبب افتادن در زائد بر سوم جا و بودن ما قبل مفتوح یاء شد، و یاء الف گردید و در صیغه تشنیه غائب و غائبه اگر یاء الف شدی التباس تشنیه بو احد لازم آمدے چنانکه مکرر مذکور گردید، و در دو صیغه جمع مذکر مخاطبه الف با اجتماع ساکنین ساقط گردید و در اینجا هم مخاطب و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف؛ زیرا که اصل مخاطبه تُقْتَوُونَ بر وزن تُحْمَرِينَ و او اخیر بسبب آمدن در زائد بر سوم جا و فتح ما قبل یاء شد، و یاء بسبب تحریک انفتاح ما قبل الف گردید و الف با اجتماع

امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِقْتَوَيْنِ اِقْتَوْنَ اِقْتَوْنَ در اعلال بر قیاس ثقیله. ایضا امر حاضر معروف بانون خفیفه: اِقْتَوِيَا اِقْتَوْا اِقْتَوِي، در واحد مذکر بقلب نون خفیفه ما قبل مفتوح بالف مثل قول امرء القیس:

قفا نبك من ذكرى حبيب ومنزل

که در اصل قفن بود، و در جمع مذکر و مخاطبه بقلب نون خفیفه ما قبل مضموم و مکسور بواد و یاء نزد یونس، و یا حذف نون خفیفه و اعاده او و یاء محذوفه در وقف و غیر وقف، و باقی اقسام امر و نهی بانون تاکید و بدون آن بر همین قیاس است. اسم فاعل: مُقْتَوِيَانِ مُقْتَوُونَ مُقْتَوِيَةٌ مُقْتَوِيَتَانِ مُقْتَوِيَاتٌ، مُقْتَوٍ در اصل مُقْتَوٍ بود، چون او بقاعده یَقْتَوِي یاء شد، و ضم از ان بسبب ثقل ساقط گردید، یاء باجماع ساکنین میان او و تنوین بیفتاد، و در مُقْتَوِيَانِ او بقاعده یَقْتَوِيَانِ یاء شد و در مُقْتَوُونَ چون او بسبب افتادن در حکم طرف و کسره ما قبل یاء شد، و ضم یاء بجهت ثقل بعد سلب حرکت ما قبل منتقل گردید یاء باجماع ساکنین بیفتاد، و مُقْتَوِيَةٌ اِلْحُ بر قیاس مُقْتَوِيَانِ. اسم مفعول: مُقْتَوِيَانِ مُقْتَوُونَ مُقْتَوَاةٌ مُقْتَوِيَتَانِ مُقْتَوِيَاتٌ، مُقْتَوِيٌ در اصل مُقْتَوٍ بود، و او بقاعده یَقْتَوِي مجهول چون یاء شد یاء بسبب تحریک و انفتاح ما قبل الف گردید، و باجماع ساکنین میان الف و تنوین الف بیفتاد، همچنین در مُقْتَوُونَ بفتح و او اول، و در صِيغَةُ غَائِبَةٍ یاء الف شد و بس، و در تشنیه مذکر بسبب لزوم التباس شیء بوحد در حالت اضافه مثل مُقْتَوَاكَ، و در تشنیه مؤنث بسبب حمل آن بر مُقْتَوِيَانِ تشنیه مضارع مجهول و در جمع مؤنث بسبب التباس مفرد در تلفظ و او یاء شد و یاء الف نگشت. لفیف مقرون: الْاِخْوَاءُ: سیاه شدن، اصلش الْاِخْوَاؤُ بود، و او بسبب افتادن بعد الف زائده همزه شد، چنانکه در الْاِقْتَوَاءُ؛ زیرا که لفیف هر باب مثل ناقص آن باب باشد، و بسبب نبودن تکرار در دو حرف اصلی مضاعف نام نشد.

ماضی معروف: اِحْوَى اِحْوَيَا اِحْوَوْا اِحْوَوْتَ اِحْوَوْتَا اِحْوَوْنَ تا آخر، اِحْوَى در اصل اِحْوَوَّ بود و او مفتوحه بقاعده اِقْتَوَى و او اخیر یاء شد، و یاء الف گشت، و در تثنیه و او یاء شد و بس، چنانکه در اِحْوَوْنَ تا آخر، و در جمع مذکر دو صیغه بعد او بعد قلب و او بیاء و یاء بالف نیز افتاد، چنانکه در اِقْتَوَوْا، و دو صیغه بعد او، و از آنجا که چون اعلال و ادغام بهم آیند بجهت تخفیف اعلال را ترجیح میدهند در اِحْوَوَّ ادغام نگردید.

فَلَدَه: اِحْوَوَّ بتشدید و او بمعنی سبز شد نیز آمده، يُقَالُ: اِحْوَوَّتِ الْأَرْضُ إِذَا اخْضَرَّتْ. مضارع معلوم: يَحْوِي وَيَحْوِيَانِ يَحْوُونَ اِحْ و او بسبب افتادن در طرف و بودن ما قبل مکسور یاء شد، و یاء بعد نقل ضمّه آن بما قبل بعد سلب حرکت ازان با اجتماع ساکنین در جمع مذکر و مخاطبه بیفتاد، چنانکه در يُقْتَوِي يُقْتَوِيَانِ يُقْتَوُونَ و وجه عدم اعلال و او مضموم باقی در جمع مذکور سابق یاد باید کرد در اینجا هم مخاطبه و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف؛ زیرا چه اصل مخاطبه تَحْوَوْنَ و اصل مخاطبات تَحْوُونَ و اعلال هر دو سابق معلوم می شود. مضارع مجهول: يُحْوَى يُحْوِيَانِ يُحْوُونَ تَحْوَوْنَ و اعلال هر دو سابق معلوم می شود. مضارع مجهول: يُحْوَى يُحْوِيَانِ يُحْوُونَ تَحْوَوْنَ تا آخر، در واحد مذکر غائب و حاضر و غائبه و دو صیغه متکلم و او اخیر بسبب در آمدنش در موضع زائد بر سوم و فتح ما قبل یاء شد، و یاء الف و سوائی این پنج صیغه و چار تثنیه الف با اجتماع ساکنین بیفتاد، چنانکه در يُقْتَوِي مجهول معلوم شد، و مخاطبه و مخاطبات یکسان صورته نه اصلاً؛ چه اصل اول تَحْوَوْنَ، و اصل ثانی تَحْوَوْنَ و او اخیر هر دو یاء شد، لیکن در اول الف شد و افتاد، و در ثانی سالم.

نفی بلم: لَمْ يَحْوَوْ بِكسر و او اخیر معروف و فتح آن مجهول یاء از اول و الف از ثانی بـ "لم" افتاد و همچنین از امثال آن. امر حاضر معروف: اِحْوِ اِحْوِيَا اِحْوَوْا اِحْوَوْ اِحْوَوْنَ، در اعلال

اِحْوَاوِنَا اِحْوَاوَيْنَ تا آخر، اصل اِحْوَاوِي اِحْوَاوَوَ بود، و او اخیر بسبب آمدن او زائد بر سوم جا
 و فتحه ما قبل یاء شد، و یاء بسبب تحرک و انفتاح ما قبل الف گردید، و در تشنیه و او بقاعده مذکور یاء
 شد، و یاء الف نگردید ورنه بسبب حذف الف بفرایم آمدن دو ساکن التباس بمفرد لازم می آید
 و آن مانع تعلیل است، اِحْوَاوُوا در اصل اِحْوَاوُوُوا بود، و اولام کلمه بقانون مسطور یاء شد، و یاء
 الف و الف باجتماع ساکنین بیفتاد، همچنین در اِحْوَاوَت و در اصل اِحْوَاوَتَاتَاء که در اصل
 اِحْوَاوَوَاتَاء بود بعد بر گردیدن او یاء و یاء الف باجتماع ساکنین تقدیری افتاد، و در اِحْوَاوَيْنَ تا آخر
 و او یاء شد، و بعدم علت اعلال الف نگشت، چنانکه معلوم شد، و اِحْوَاوَوَ و اِحْوَاوَتَ بتشدید و او
 مثل: اِحْوَوَّ بمعنی سبز شد نیز آمده، يُقَالُ: اِحْوَاوَتِ الْأَرْضُ إِذَا اخْضَرَّتْ. مضارع معلوم:
 يَحْوَاوِي يَحْوَاوِيَانِ يَحْوَاوُونَ تَحْوَاوِي تَحْوَاوِيَانِ يَحْوَاوِينَ تا آخر، يَحْوَاوِي در اصل
 يَحْوَاوُوُوا بود، و او در طرف افتاد، و ما قبلش مکسور است یاء شد بسبب ثقل ضمّه از یاء افتاد، همچنین
 در تَحْوَاوِي اِحْوَاوِي نَحْوَاوِي و در باقی صیغها و او بسبب افتادن در حکم طرف یاء شد، لیکن در
 جمع مذکر و مخاطبه افتاد و در باقیها سالم ماند، و درین هم مخاطبه و مخاطبات صورّه موافق و اصلاً مخالف،
 پس اصل مخاطبه تَحْوَاوَوِينَ و اصل مخاطبات تَحْوَاوُونَ بعد اعلال هر دو تَحْوَاوِينَ شدند. امر حاضر
 معروف: اِحْوَاوِ اِحْوَاوِيَا اِحْوَاوُوا اِحْوَاوِي اِحْوَاوِينَ، اصل اِحْوَاوِ اِحْوَاوُوا بود، و او اخیر
 بسبب افتادن در طرف و کسر ما قبل یاء شد و یاء بسبب وقف افتاد، و در تشنیه و جمع مؤنث بسبب
 افتادن در حکم طرف و کسر ما قبل او یاء گشت، و در جمع یائے مبدله از او بعد نقل حرکتش
 بما قبل، و در مخاطبه بعد سقوط حرکتش باجتماع ساکنین. امر حاضر معروف بانون ثقیله:
 اِحْوَاوِينَ اِحْوَاوِيَانِ اِحْوَاوُونَ اِحْوَاوِيَانِ، در واحد مذکر یائے محذوفه بزوال علت

حذف باز آمد، و در تشنیه و جمع مؤنث یا سالم ماند، و در جمع مذکر و علامت جمع و در مخاطبه یائے علامت نیز بسبب استغناء از ضمه و کسره ما قبل با اجتماع ساکنین محذوف شد. اسم فاعل: مُحَوِّوٍ: مُحَوِّوَانِ مُحَوِّوَانِ مُحَوِّوَانِ مُحَوِّوَاتٍ، مُحَوِّوٍ در اصل مُحَوِّوٍ و بود، و او اخیر بافتادن در طرف و کسر ما قبل یاء شد، و بعد سقوط ضمه بسبب یاء با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در جمع مذکر و او بجهت بودن در حکم طرف و کسره ما قبل یاء شد، و بعد نقل حرکتش بما قبل بعد سلب حرکت آن یاء با اجتماع ساکنین ساقط گردید، و در باقی صیغنا بعدم علت حذف سالم ماند، و اگر متعدی بحرف جر کنند صیغنائے مجهول و اسم مفعول نیز آیند. ماضی مجهول: أُحَوِّوِي أُحَوِّوِيَا أُحَوِّوُوا أُحَوِّوِيَتْ أُحَوِّوِيْنَا أُحَوِّوِيْنَ تا آخر، أُحَوِّوِي را از اِحَوِّوَوَ بنا نمودند هرگاه اول و ثالث را ضمه دادند، و ما قبل اخیر را کسره، الف بضمه ما قبل و او شد، أُحَوِّوَوُ و بچهار و او بر وزن اَحْمُورِرَ و او اخیر بقانون مذکور در مضارع معروف یاء شد، أُحَوِّوِي گردید، و این یاء از جمع مذکر بعد نقل حرکتش بما قبل بیفتاد، و در باقی صیغنا بعدم علت حذف سالم ماند، و در أُحَوِّوِي و نظائر او ادغام نه شد؛ زیرا که متجانس اول بدل الف آمده. مضارع مجهول: يُحَوِّوِي يُحَوِّوِيَانِ يُحَوِّوُونَ تُحَوِّوِي تُحَوِّوِيَانِ يُحَوِّوِيْنَ، اصل يُحَوِّوِي يُحَوِّوَوُ بود، بقاعده اِحَوِّوَوِي ماضی معروف و او یاء شد، و یاء الف و از هر دو جمع مذکر و مخاطبه با اجتماع ساکنین بیفتاد، و در باقیها سالم ماند، و مخاطبه و مخاطبات در صورت موافق و در اصل مخالف زیرا که مخاطبه در اصل تُحَوِّوَوِيْنَ بر وزن تَحْمَارِرِيْنَ و مخاطبات تُحَوِّوَوْنَ بر وزن تَحْمَارِرْنَ. امر مجهول: لِتَحَوِّوَا لِتَحَوِّوَايَا لِتَحَوِّوُواوُ لِتَحَوِّوِيْ لِتَحَوِّوِيْنَا لِتَحَوِّوِيْنَ در واحد مذکر الف مبدله از یاء که مبدله از و است بعلت جزم، و در جمع مذکر و مخاطبه بجهت اجتماع ساکنین بیفتاد، و در تشنیه و جمع مؤنث یاء سالم ماند، و بعدم علت

صرف میر منظوم

از حضرت شاہ ولی اللہ محدث دہلوی رحمۃ اللہ علیہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العلمین، والصلاة والسلام علی سید المرسلین محمد وآله وأصحابه
 أجمعین، أما بعد: گوید فقیر ولی اللہ عفی عنہ: چون فرزند ارجمند عبد العزیز - حفظه الله
 سبحانه ووفقه بما یحب ویرضی - بحفظ قواعد صرف مشغول شد مناسب نمود کہ قواعد
 مشہورہ این فن را در رشتہ نظم سفتہ شود تا با سہل وجہ ضبط آن میسر آید طرف نسخہ مولانا نور
 الدین عبد الرحمن جامی - قدس الله سرہ السامی - توجہ افتاد، و دیدہ شد کہ قلیلیہ ازاں قواعد
 منظوم فرمودہ بعضی آں را غیر منقح گذاشتہ ظاہر آن استاد نامدار بعد تسوید نسخہ مذکورہ بنظر ثانی
 اصلاح فرمودہ توجہ خاطر بہ تتمیم و تنقیح آں نگماشتہ لاجرم بعضی ابیات ایشان را تیمنا و تبرکاً بعیننا
 آورده شد، و در بعضی آخر تصرفی بحسب امکان کردہ آمد، بعضی آخر بر ہماں اسلوب و وزن زیادہ
 کردہ شد تا مجموعہ بہم رسد، واللہ المسؤل أن ینفع بها الولد الأعز وغیرہ، فمن أراد
 حفظها فهو هذا.

کلمات عرب سے قسم بود	نام شاں حرف و فعل واسم بود
ہجو باللہ اقسامے فرزند	بخداوند ے خورم سو گند
اقسام فعل اللہ اسم شگرف	بائے داخل بر اللہ آمد حرف
آنچه میزان بود درین اقسام	فاء و عین آمدہ است آنکہ لام
ہر چہ اندر مقابل اینما است	حرف اصلی است با تو گویم راست

وانکہ ہیج یک برابر نیست زائدش داں کہ چیز دیگر نیست
 گر بود پنج حرف یا کہ چهار لام را کن بقدر او تکرار
 وانکہ باشد زیادہ از موزوں می کن آن را بعینہ افزوں
 ہر کجا گردد اسم و فعل پدید از مجرد بروں بدال و مزید
 چیست دانی مجرد آن کلمہ کہ حروفش بود اصول ہمہ
 در حروفی در آن بر اصل فنزود در حساب مزید خواهد بود
 حرفہائے اصول وقت شمار گاہ در فعل سہ ست گاہ چہار
 لیک در اسم پیش معنی سخ میرسد حرفہائے اصل بہ پنج
 پنج حرفی بود ازاں تعبیر بخمائی کند صغیر و کبیر
 چون سہ حرفی بود ثلاثی دان چار حرفی بود رباعی خوان
 اسم را ہفت حرف باشد و بس فعل شش باصل و زیادہ برس
 لفظ اسم اے بفہم و عقل و علم چون ثلاثی بود مجرد ہم
 دہ بود ہیچو فلس و جبر دگر کف ہم فرش ازاں بشمر
 عضد ست وائل چو قفل و عیب حر وانگے عنق بطلب
 پنج صیغہ بود رباعی را می کنم شرح تا شوی دانا
 جعفر درہم دگر برشن پس قمر است وز برج از بر کن
 شد خماسی چہار صیغہ درست کہ ازاںہا سفر جل است نخست
 بحر ش پس قذ عمل و فرضیت یاد گیرش کہ صعب آمد صعب
 در خماسی مزید شد بے شک عضو فوط تبشرے مدرک

پس خزعیل و خندریس دگر قرطبوس اے عزیز جان بشمر
 چون ثلاثی ست فعلها در باب کہ بود در مجرد آن شش باب
 فعل یفعل است پس یفعل باز یفعل بضط آں نہ دل
 در شرف و صفت خلقی دان در منع شرط حرف خلقی دان
 یحسب نیست شاذ گاہ مجال جزز مفروق و جز زمان مثال
 در مزید ست جملہ ده باب ست آنجہ مشہور پیش اصحاب است
 باب افعال بعد ازاں تفعیل وزیے آں مفاعلہ بے قیل
 ماضی این سہ باب را ہمہ کس حرف زائد یکے شناسد و بس
 آنجہ باشد در دو حرف افزوں افعال و انفعال دان اکنون
 پس تفاعل تفاعل ست دگر افعال از یے ہمہ بشمر
 حرف زائد سہ دان در استفعال کہ ازاں ہم یک ست افعیال
 چون رباعی مجرد ست آنجا نامدہ غیر فعللہ اصلا
 در مزیدش با تفعیل داں کہ یکے حرف زائد ست دراں
 ور تاسل کنی در افعال ہست زائد دو ہیچوں افعال
 حرف علت سہ حرف وائے بود کہ بہر صیغہ شاں کہ جائے بود
 باشد آں صیغہ را لقب معتل بر تو سازم مفصل آن مجمل
 حرف علت چو جائے فاء باشد لقب آن مثال فاء باشد
 ور بود جائے عین اجوف دان ور بود جائے لام ناقص خوان
 ور بود عین ولام یا ف ولام پیش صرنی لفیف دارد نام

گر بود عین ولام مقرون است هست مفروق گر دگرگون است
 هر بنائے که همزه دار بود نام مہموز ز اختیار بود
 هست مہموز فاء چو باشد فاش همزه مذکور در مقابل فاش
 ور بود عین همزه ماخوذ لام هست مہموز عین لامش نام
 در ثلاثی مضاعف آزا دان کہ بود عین ولام او یک سان
 در رباعی مضاعف آزا دار کہ نماید ترا بوقت شمار
 فاء ولام تحسب او بہ یقین متجانس چو عین ولام پسین
 در اصول صحیح از تخفیف نیست علت چو ہمزه وتضعیف
 ہرچہ باشد ورائے این اقسام سالم هست و صحیح اورا نام
 مصدر است اسم گر بود روشن آخر فارسیش دن یا تن
 صرفیاں مصدرے کہ یافتہ اند زان بناہا بسے شکافتہ اند
 ہچو ماضی و ہچو مستقبل جحد ونفی امر ونہی اے مقبل
 بعد ازاں اسم فاعل ومفعول کہ بود ہچو قاتل ومقتول
 عدد صیغنا درین افعال چار دہ گو اگر کنند سوال
 شش بغائب بود چو بشماری شش مخاطب بود چو بگماری
 سہ زہر شش اناث داں سہ ذکور بہ بناہائے مختلف مذکور
 آں دو باقی بود حکایت نفس کہ ہم از خود کند روایت نفس
 چو ز ماضی بنا کنی مجہول کہ ثلاثی بود از وصول
 فائے آں فعل را تو ضمہ بدہ عین او را بزیر کسرہ بنہ

گر رباعی مجرد است و مزید
 قبل آخر بکسر موسوم است
 و ز غابر بنا کنی مجهول
 حرف غابر ز صیغه کن مضموم
 گر بغابر بر قرار شد جازم
 نون بیفگین ز صیغنا الا
 و نواصب گرفت آنجا جا
 امر حاضر فعل مستقبل
 تا بیفگین ز فعل استقبال
 ساکن او هست حرف بعد از تاء است
 حرف پیش از اخیر را بنگر
 همزه باید بوقف آں مضموم
 آخرش هست بر طریق نزوم
 گر ثلثی ست فاعل و مفعول
 در مزید است وزن مستقبل
 قبل آخر ز فاعلش مکسور
 حرکات ثلثات گاه بیان
 که بیکبار زان بیندازند
 گه چون آں را بحرف قبل دهند
 یا ثلثی که زاندرش چسپند
 متحرک ز پیش مضموم است
 بشنو این نکته را بسمع قبول
 قبل آخر بفتح کن موسوم
 هست تسکین مفردش لازم
 آنکه باشد ضمیر جمع نسا
 فتح آخر بمفرد ست سزا
 گر مخاطب بود شود حاصل
 بین که مابعد اوچه دارد حال
 ابتداء جز بهمزه ناید را ست
 اگر آزا بود ز ضمه اثر
 ورنه آزا بکسر کن موسوم
 چون مضارع که باشد او مجزوم
 می شود همچو قاتل و مقتول
 میم مضموم کش بود اول
 آں ز مفعول فتح شد دستور
 چون که بر حرف علت است گراں
 گه بما قبل منقلب سازند
 وفق آں حرف علت مده کنند

ہچو یدعو یقول باز یقال
 واو ویائیکہ از سکون جاری ست
 چوں بود بر مذاق طبع ثقیل
 واو و چوں ز پے شود وارد
 بالف واجب آیدش ابدال
 واو ویاء چوں ز پے شود وارد
 پے دفع ثقالتش ہمہ جا
 چوں دو ساکن فرا رسید بہم
 جائز است آنچنانکہ خاف یخاف
 حذف یکساکن ست یا تحریک
 چوں فتد حرف واو در رابع
 می کنندش بیاء ہمیشہ بدل
 واو یاء چوں فراء رسید بہم
 واو را یاء کنند بعد تمام
 عد یعد با وعدت در ضرب است
 یوسم با وسمت و شرف است
 ضعیض با وضعت در منع است
 وسط فتح و کسرہ واو مثال
 فتح یا کسر گر شود زائل
 باز یری بیع ہم بمثال
 در پے فتح بر زبان جاری ست
 بالف ہست واجب التبدیل
 بعد فتحت بموضع حرکت
 از یقال ویباع جوئے مثال
 الفی را کہ باشد از زائد
 می شود ہمزہ چوں کساء روا
 اولین حرف لین دوم مدغم
 ور نباشد چنانا بدانکہ صواب
 نیست اصلا دریں سخن تشکیک
 کہ نباشد عقیب ضم واقع
 ہچو یدعی ویدعیان بہ مثل
 اولین با سکون بود منضم
 در یکے دیگرے کنند ادغام
 رم یرم با ورمت در حسب است
 یوعل باوعلت مختلف است
 یاد گیرش کہ نصر ممنوع ہست
 چوں یعد حذف شد ز استقبال
 صیغہ گردد باصل خود مائل

حرف حلقی ز بکه سنگین ست در یضع حذف واو بسکین است
 یائے ساکن که ضمہ را عقب است همچو بؤس بو او منقلب است
 واو ساکن بیاء شود مبدل که فتد بعد کسره چون بهجلی
 هر کجا واو در مضارع کاست مصدرش چون عدۃ بیا مدار است
 پنج جا از صحیح فرق شمر عدۃ عدۃ بهجلی ولید یوسر
 فتح اول ز ماضی معلوم بالف قلب عین شد مرسوم
 یاء شود کسره فاء ویاء موصول عین آنها ز ماضی مجهول
 بعد ازین پنج راه دیگر گیر هر دو در صورت اشتباه پذیر
 چون دو ساکن بهم شود آنجا حرف علت شود ز صیغه فنا
 در نصر ضم فائے ماثور است ور گر کسره فائے دستور است
 عین اجوف بفعل استقبال بسکون متصف بود همه حال
 حرکت عین او بفائے دهند عین را وفق فائے مده کنند
 صیغه هر جا بجزم شد موصوف عین اجوف ازاں شود محذوف
 در نصر قلت قل یقول بخواں در ضرب بعث لبع بیع بدال
 در سماع صنع صیغه مختلف ست خف یخاف وخفت موتلف ست
 عین مجهول غابر است بدل بالف از یقال جوئی مثل
 هست مفعول یائی وواوی یا بیع و مقول تساوی
 لیک در هر دو دا بدال فاعل هست مانند بائع وقائل
 عین ناقص اگر بود مفتوح حکم آزا بگویت مشروح

حرف آخر ازاں الف بشود کسر عین از بود و آں واوی
 دائر تشقیل بر کرانه رود این بود حکم ماضی و غابر
 گشته مانند یائی ملتأوی مفردش گر بجزوم موصوف است
 هم به مجهول و غیر آں دائر ادع یدعو دعوت در نصر است
 حرف علت ز صیغه محذوف است ارض ترضی رضیت در سماع است
 ارم یری رمیت در ضرب است ارخ ترخو رخوت در شرف است
 ارع ترعی رعیت در منع است هست مدعو اگر نصر باشد
 لیک تدعی دعیت هر طرف است لیک فاعل بود دریں افعال
 هست مرمی اگر دگر باشد صرف مفروق خوان زباب لفیف
 همچو داع وداعی در همه حال اولش بامثال موزوں است
 گویم نکته غریب ولطف ق یقی باوقیت در ضرب است
 آخرش ناقص است معنون است اتج توجی وجیت در سماع است
 ل یلی باولیت در حسب است و آں دگر قسم بوقت شمار
 داند آنکه بعلم منتفع است اطو تطوی طویت چون رضی است
 انا قصی پیش گیرد در هم کار
 از وی روی رویت چون رمی است

بیان قواعد مضاعف

چوں بیکساں دو حرف جمع شود واں دگر لازم السکون نبود
درج کردن نخست را دائم در دوم جائز است یا لازم
چوں گذشتی بماضیین ز پیچ فک ادغام پیش گیر بسنج
لیک در غاشرش مکن اصلا فک ادغام غیر جمع نسا
با مَدُوْتْ اَنْد در نصر است بافررت افر در ضرب است
بامست اَمْسُ هم بشمار اے که در شمع می کنی تکرار
آخرش را چو جزم شد روشن فعل ادغام ترک اوست حسن
در نصر هر سه حال مدغم راست درد گر هست غیر ضمہ رواست
از دو همزه چوں همزه دوین ساکن آید بهوش باش وین
حرکت بین همزه اول کن دوم را بجنس او مبدل
اَمْنِ اُوْمِنِ دگر ایندب این سه مذکور امثال طلب
خُذْ زَاخَذْ است وصل بدان ز سوال صیغہ امر خواں بدین منوال
فعل مہوز گر بود معتل صیغہ را کن بوفق آں مختل
اصل یفعل یا فعل است شناس حذف همزه دراں شد است قیاس

امر حاضر ازاں بگزر اصل
 مصدر اجوفی ز استفعال
 عین مصدر فقاد از اعلال
 مصدر ناقص از بود تفعیل
 هست و قتی که منطبق آمد فاء
 واو ایعاد مبدل است بیاء
 همزه گردد بدل ز واو ز بیاء
 در مضاعف شناس امر عجاب
 باز مختار همچنان انکار
 در مضارع اگر دو تاء آید
 غیر همزه که هست در افعال
 ناقصات همه حال
 یستقیم و یعین هم یختار
 هر یکے را بگردش اطوار
 غیر این چار را ممکن اعلال
 همزه اش را میفکن اندر وصل
 استقامت اقامت از افعال
 عوضش تاء در آمد از دنبال
 هست بر وزن تر جیه بے قیل
 منقلب تائے افتعال بطاء
 چو مقیم و یقیم و هم ایضا
 همچو ارضاء همچو استرضاء
 اشتباه وصیغه مثل محاب
 کش ز اجوف بود نژاد و تبار
 چوں یکے را بسگنے شاید
 همه در درج می کنش اخلال
 چوں مجردش شناس در اعلال
 باز ینقاد گیر آخر چار
 بر قوانین اجوف است مدار
 چوں صحیحش شمار در همه حال

الف آنجا که ضمہ را عقب است
 بر شمارم ازان صفت امثال
 ہم شریف است وہم شجاع و حسن
 مشترک ہست در اناث و رجال
 مصدر میسی وزمان و مکان
 ز ضرب بر قیاس مجلس خوان
 ہچو موضع بخوا تو لفظ مثال
 ور مزید است حال او در یاب
 مضربہ تا بمضرب و مضراب
 افعال وصف خوان ز لون و عیب
 لیک افعال بمعنی تفضیل
 مثل منان بنا بکن ز صفات
 ضربہ یکبار واکلمہ یک نوبت
 لقمہ قدرے کہ در دہان بکند
 ہچو ضورب بو او منقلب است
 کش شبہ کنند با افعال
 چون ذلول و جہان و صعب و خشن
 لفظ علام ہم فروق و طوال
 از مجرد نباشد یک سان
 از دگر بر وزان مشرب دان
 ہچو مرمی ز ناقش ہمہ حال
 مثل مفعول باشد از ہر باب
 اسم آلہ شدہ ست یا اصحاب
 مثل ضلاء مؤنثش بے زیب
 ہست فعلی مؤنثش بے قیل
 چون جرح بنا کن از آفات
 جلسہ نشستن بود بیک ہیئت
 صرعہ آن کہ پہلوان گنند

مكتبة البشير

المطبوعة

ملونة كرتون مقوي

السراجي	شرح عقود رسم المفتي
الفوز الكبير	متن العقيدة الطحاوية
تلخيص المفتاح	المرفقة
دروس البلاغة	زاد الطالبين
الكافية	عوامل النحو
تعليم المتعلم	هداية النحو
مبادئ الأصول	إيساغوجي
مبادئ الفلسفة	شرح مائة عامل
هداية الحكمت	المعلقات السبع
	شرح نخبة الفكر
	هداية النحو (مع الخلاصة والتمارين)
	متن الكافي مع مختصر الشافي
	رياض الصالحين (غير ملونة مجلدة)

ستطبع قريبا بعون الله تعالى

ملونة مجلدة / كرتون مقوي

الجامع للترمذي	الصحيح للبخاري
	شرح الجامي

ملونة مجلدة

(٧ مجلدات)	الصحيح لمسلم
(مجلدين)	الموطأ للإمام محمد
(٣ مجلدات)	الموطأ للإمام مالك
(٨ مجلدات)	الهداية
(٤ مجلدات)	مشكاة المصابيح
(٣ مجلدات)	تفسير الجلالين
(مجلدين)	مختصر المعاني
(مجلدين)	نور الأنوار
(٣ مجلدات)	كنز الدقائق
تفسير البيضاوي	التيبان في علوم القرآن
الحسامي	المسند للإمام الأعظم
شرح العقائد	الهدية السعيدية
أصول الشاشي	القطبي
نفحة العرب	تيسير مصطلح الحديث
مختصر القدوري	شرح التهذيب
نور الإيضاح	تعريب علم الصيغة
ديوان الحماسة	البلاغة الواضحة
المقامات الحريرية	ديوان المتنبي
آثار السنن	النحو الواضح (البدائي، ثانوي)

Book in English

- Tafsir-e-Uthmani (Vol. 1, 2, 3)
 Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
 Key Lisaan-ul-Quran (Vol. 1, 2, 3)
 Al-Hizb-ul-Azam (Large) (H. Binding)
 Al-Hizb-ul-Azam (Small) (Card Cover)

Other Languages

- Riyad Us Saliheen (Spanish)(H. Binding)
 Fazail-e-Aamal (German)(H. Binding)
 Muntakhab Ahdees (German) (H. Binding)
 To be published Shortly Insha Allah
 Al-Hizb-ul-Azam(French) (Coloured)

مکتبہ الرشیدی

طبع شدہ

		رنگین مجلد
تیسیر المنطق	فارسی زبان کا آسان قاعدہ	تفسیر عثمانی (۲ جلد)
تاریخ اسلام	علم الصرف (اولین، آخرین)	خطبات الاحکام لجمعات العام
بہشتی گوہر	تسہیل المبتدی	حصن حصین
فوائد مکبہ	جوامع الکلم مع چہل ادعیہ مسنونہ	الحزب الاعظم (سینے کی ترتیب پر مکتل)
علم الخو	عربی کا معلم (اول، دوم، سوم، چہارم)	الحزب الاعظم (بغض کی ترتیب پر مکتل)
جمال القرآن	عربی صفوۃ المصادر	لسان القرآن (اول، دوم، سوم)
نحو میر	صرف میر	معلم الحجاج
تعلیم العقائد	تیسیر الابواب	فضائل حج
سیر الصحابیات	نام حق	خصائل نبوی شرح شمائل ترمذی
کریما	فصول اکبری	تعلیم الاسلام (مکتل)
پندنامہ	میزان و منشعب	بہشتی زیور (تین حصے)
پنج سورۃ	نماز مدلل	بہشتی زیور (مکتل)
سورۃ یس	نورانی قاعدہ (چھوٹا/بڑا)	
آسان نماز	عم پارہ درسی	
منزل	عم پارہ	
	تیسیر المبتدی	

کارڈ کور / مجلد

فضائل اعمال	اکرام مسلم
منتخب احادیث	مفتاح لسان القرآن (اول، دوم، سوم)

زیر طبع

مکتل قرآن حافظی ۱۵ سطری
بیان القرآن (مکتل)

رنگین کارڈ کور

آداب المعاشرت	حیات المسلمین
زاد السعید	تعلیم الدین
جزاء الاعمال	خیر الاصول فی حدیث الرسول
روضۃ الادب	الحمامہ (پچھنا لگانا) (جدید ایڈیشن)
آسان اصول فقہ	الحزب الاعظم (سینے کی ترتیب پر) (جین)
معین الفلسفہ	الحزب الاعظم (بغض کی ترتیب پر) (جین)
معین الاصول	عربی زبان کا آسان قاعدہ